

MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE.

TÖBBEK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTIK

BARÁTH FERENCZ ES BÖHM KÁROLY.

III. ÉVFOLYAM.

3. FÜZET.

1884. MÁJUS.

Megismeritek az igazságot, és az igazság
szabadokká térszen titeket.

János VIII. 32

TARTALOM:

1. A positiv philosophia rendszere. — Első közlemény. — *Böhm Károly.*
2. Spencer Herbert philosophiája. — Második közlemény. — *Lechner László.*
3. Értesítő. Böhm Károly. Az ember és világa. I. rész. bírálja *Schmitt Jenő.* — Dr. Kármán Mór. Logika és philos. Encyclopediája. bírálja *Böhm Károly.* — Dr. Wolff Hermann. Handbuch der Logik. bírálja *k.*
4. Gondolatok.
5. A philosophiai folyóiratokból.
6. Ujabb philosophiai művek.

BUDAPEST.

A SZERKESZTŐK TULAJDONA.

1884.

A »Magyar Philosophiai Szemle« megjelenik kéthavi füzetekben, tehát évenként összesen hat füzetben, legalább 30 ivnyi tartalommal.

A »Magyar Philosophiai Szemlét« a Magyar Tudományos Akadémia támogatja ugyan, de a lap szellemi irányáért és tartalmáért csakis a szerkesztőség felelős.

Előfizetési ár: egész évre **5 forint**. Egyetemek, theologiai intézetek s egyéb felső iskolák hallgatói, ha ellenőrizve történik az előfizetés, személyök részére évenként **3 forinttal** fizethetnek elő.

Mint hogy ez évfolyamot már maga a szerkesztőség **adja ki**, azért a folyóirat **szellemi** (dolgozatok s egyéb tudósítások) és **anyagi részét (előfizetések, reclamatiók stb.)** **illető mindennemű küldemények a szerkesztőséghez** (*Böhm Károly, Deák-tér 4. sz., evang. főgymnasium*) intézendők.

Felelős szerkesztő: **Böhm Károly.**

Társszerkesztő: **Baráth F.**

WEISZMANN TESTVÉREK könyvkiadóhivatalában megjelent és minden hazai könyvtár által megrendelhető:

Dr SZALAY JÓZSEF

A

MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE

Történelmi mű arcz- és csataképekkel, levelek hasonmásaival és térképekkel.

Egy earedév óta lakjuk a földet, melyet hazánknak nevezünk. E nagy idő leforgása alatt fömérdek csapás érte nemzetünket; sokszor megfogyatkoztunk számban és erőben, sokszor állottunk a sír szélén, de a magyarok istene, őseink karja és bölcsesége mindanyiszor megmentett bennünket a végső bukástól.

Ezer éves történetünknek minden lapja, minden betűje, egy-egy példa, egy-egy tanúság ránk nézve. Megállottuk a sarat a csaták véráztatta térein, nem csüggedtünk el a leveretés nehéz napjaiban, s a miübl erőszak, jogtalanság megfosztotta nemzetünket: mindenkor visszaszereste az ész, az okosság, a súlyos állapotokkal megalkudni tudó bölcseség.

At hiszsaük tehát, hogy minden értelmes magyar embernek első kötelessége megismerkedni hazája történetével. Mert ha az édes anyatejjel magunkba szívjuk is mindnyájan a hazaszeretetet, de ez a szeretet csak akkor izmosul forró, tántoríthatatlan ragasszkodássá, ha nemzetünk történetéből látjuk a felénk intéő példákat: ha megismerjük a nagy Hunyadiakat, a Zrínyiek lelket emelő önfeládosását, a Bethlenek ügyes politikáját, a Rákócziak magasstos honszerelmét.

Nemzetünk viszontagságos multját sok becses mű tárgyalja, tudósaink napról-napra több, eddig homályban volt lapjára derítenek buzgó kutatásaik alapján új fényt, de nincs oly mű irodalmunkban, mely mind ezen kutatások felhasználásával, de mégis önálló itélettel, egyszerű, világos nyelven, népies előadásban beszélne el történetünket.

A teljes mű 3 nagy 8-ad ivretü kötetből áll és díszes táblákba kötve 17 forintért kapható; de azért 30 kros füzetekben is folyton rendelkezésre áll.

Megjelent és **KÓKAI LAJOS** könyvkereskedésében (IV. Károly-utca 1.) kapható:

AZ EMBER ÉS VILÁGA.

PHILOSOPHIAI KUTATÁSOK.

Irta:

BÖHM KÁROLY,

ev. főgymn. tanár.

ELSŐ RÉSZ:

DIALEKTIKA VAGY ALAPPHILOSOPHIA.

Ára : 3 frt.

A POSITIV PHILOSOPHIA RENDSZERE.

Bizonyos lázas kapkodást, megállapodott módszer hiányát, a cél iránti ingadozást s ezen okoknál fogva mindenféle irányban történő próbálkozást senki sem fog elvitathatni, mint a mai philosophia jellemzőit. A régi rendszerek, melyeket a század elején a német iskolák oly szaporasággal alkottak, többnyire holt alakzatok; elvétve találkozunk Hegel hiveivel; itt-ott félénken felemeli fejét Fichte egy-egy tanítványa (Fortlage); Herbart tanai, mumiákként, éltető erővel nem bírnak, bár sokfelé vannak képviselőik; Schelling és Schopenhauer szép egyezésben elődőtt fel s meg is halt azonnal Hartmann mystikájában. Mindenhol elhagyják a ma dicsért, holnap elvetett tételeket, s új meg új irányokban próbálják megállapítani a lélektant (Fechner, Wundt), a logikát (Boole, Jevons, Schuppe), s az egész philosophiát (pl. Avenarius gyenge ötlete a »legkisebb erőmértékről«); de eredmény nem észlelhető sehol, terméketlenek mind e munkák, mint a Vesta szüzei.

Ezen szomorú ziláltság mély bajnak a jele; sokkal mélyebben fekszik, mint rendesen gondolják. A philosophia elvesztette alapját, nem tudja, mit akarjon? s a mit akar, arról nincs biztonságban, helyesen akarja-e? A philosophia alapja és módszere van megíngatva s a tanok, a helyett, hogy ezen alapokat vizsgálnák, taláalomra ágaznak szét minden irányban, hogy az általános szárazságban szétágazó felületes gyökerekkel mégis valami tápot nyerjenek. E táplálék azonban nincsen a felszínen; az emberi szellem mélyéből kell azt felszívni, ha a philosophia élni akar. Azért életre nem valók a tanok, melyek ezen irányban fel-fellépnek; nincs átfogó gondolat, nincs eszmei csira, melyből új életet lehetne kicsalni. Ez általános bomlás közepén

csak két gondolat ad valamire való életet. Az egyik az, hogy az emberi ismeret alanyi feltételekhez van kötve; a másik az, hogy az emberi ismeret csak a t ü n e m é n y e k törvényeihez tud felemelkedni. A m a z a k r i t i c i s m u s n a k, e m e z a p o s i t i v i s m u s n a k a l a p g o n d o l a t a. Alapítóik idegenek voltak egymás számára; Comte csak részleteket olvasott Kant tanából; Kant nem élte volt meg Comte emelkedését, s ha ismerték volna is egymást, aligha értették volna egymást. Kant nem látott volna Comteban mást, mint nagy gondolkodót, Comte Kantban csak a metaphysikust ismerte,* kinek legfőbb tana még mindig a metaphysika bilincseiben fekszik.

S mégis e két tan alapján megegyezik s egymásra utal. Minél világosabban fogjuk fel a kriticizmus végső eredményeit s vonjuk tanaiból a következményeket, annál biztosabban vezet el a pozitivismusra. Ha a kriticizmus a tapasztalatnak határait s ismeretünk korlátait fürkészi s megállapítja, akkor negative utat készít a pozitivismusnak. Mert a pozitivizmus a tapasztalat adatainak rendszeres összeállítása: a p o s i t i v i s m u s a v a l ó s á g p h i l o s o p h i á j a s é p e n e v a l ó s á g o t, m i n t i s m e r e t i s i s m e r h e t ő t á r g y a t b o n t j a f e l a k r i t i c i s m u s e l e m e i r e. Közös annál fogva mindkettőben a metaphysika tagadása, bármilyen név alatt s bármilyen alakban lépjen fel. E sorok írója egy kis cikkben** igyekezett azon tételt bizonyítani, hogy az emberi ismeret a metaphysikai igazságokat azért kénytelen elmellőzni, mivel a metaphysika a t ö r t é n é s t akarja megérteni, a mire emberi elme soha képes nem lesz. Azért a pozitivizmus az egyedüli positiv ismeret; s hogy ezen álláspont a kriticizmusnak végső consequentiája, azt művemben részletes dialektikával talán sikerült kimutatnom.*** Nem azt akarom mondani ezzel, hogy a pozitivizmus, eddigi alakjában, kiegészítésre nem szorul; ellenkezőleg az a nézetem, hogy a pozitivizmust a kriticizmus segítségével el kell mélyíteni, azon alapokra fektetni, melyek minden tannál nélkülözhetetlenek, ha philosophiai jellemű akar lenni, az ismeretelméletre. A pozitivizmusnak ezen alaphiányát Dühring

* Cours de phil. pos. VI. 621.

** M. Philos. Szemle II. évf. 245—258. l.

*** V. ö. Az ember és világa. I. R. Dialektika.

éles szeme régen látta s így fogalmazta: »Es besitzt keine Begriffs-kritik, oder, mit anderen Worten, es fehlt ihm so zu sagen diejenige Metaphysik, mit welcher man den metaphysischen Superstitionen selbst gewachsen bleibt« (Krit. Gesch. der Phil. 507. l. 3. kiad.). Ezen fogalmi kritikát igyekeztem én megadni a positivismushoz művemben, s ha az én fejtegetéseim nem is lesznek véglegesen tarthatók minden ponton, — de arról meg vagyok győződve, hogy a positivismus ez irányban kénytelen lesz dolgozni, valamint hogy a kriticismus, ha megszűnik philológiát és psychológiát űzni, mint eddig, saját logikája által a positiv philosophia karjaiba fog vettetni.

A kriticismusról nálunk sokan azt hiszik, hogy értik, s én nem akarom zavarni ezen boldogító hitet; bár meggyőződése az, hogy azok irnak róla legtöbbet, kik babonás metaphysikában nyakig ülnek öntudatlanul. A positivismus alapjaival s módszerével igen kevesen lesznek nálunk tisztában. A »positiv« elnevezés képes, ismeretességénél fogva, sok emberben azon hitet támasztani, hogy a positivismus a materialismussal, sensualismussal vagy más hasonló tannal rokon s hogy positiv mindaz, a mi való. Ezen felfogás, melyet a positiv jelzőnek alkalmazásából abstraháltam, igen téves uton jár. A positivismushoz ugyanis két egészen sajátos vonása van; a positivismus egyfelől tudomány, másfelől philosophiai jellemű. Azért a positivismus, mint tudomány, egyedül a való és megbizonyítható tanokat fogadja magába; még feltevéseinél is az a követelése, hogy igazolhatóak legyenek s a minek igazolására, bármilyen oknál fogva, kilátás nincsen, azt keretébe nem veszi fel. De a tények magukban még nem teszik a tudományt positiv philosophiává. Philosophiává a mód szer által válik minden egyes tudomány; s e módszerben rejlik a positivismushoz titka s philosophiai jelleme, nem pedig egyes tanainak részleteiben.

Hogy ezen ingadozást a positivismus felfogásában eloszlassuk, ahhoz szükséges a positiv philosophia rendszerének közlése. Ezen szükség annyival nagyobb, mivel tudományos törekvéseink, bár positiv alapon nyugosznak, ennek philosophiai belátása nélkül csak töredékes és öszsze nem függő egyes kísérletekben fognak elveszni; holott ha a philosophiai egység élénk

tudatunkban marad, ez egység fogja a specialis kutatásoknak az irányt, a magasabb lendületet s a mélyebb alapot megadni. Más nemzeteknél a pozitív eszme csodálatos műveket hoz elő, mély gondolkodást s terjedelmes megfigyeléseket művészi egységbe forrasztva; ilyenek az angolok, a franciák, az olaszok s bizonyos irányban a német munkálatok is, melyek kisebb-nagyobb öntudatossággal a positivizmus alapján állanak. Hogy nálunk is így legyen, hogy egyelőre legalább a mi philosophiai irodalmunk öntudatosan tisztába jöjjön a jelen feladataival, azért vállaltuk magunkra, már hosszabb ideje, azon kötelezettséget, hogy a pozitív philosophia egész rendszerét fogjunk olvasóink szeme elé állítani. A feladat nehézségét mi, kik ezen munkára vállalkoztunk, igen jól ismerjük s a szives olvasó meg fogja engedni, hogy előzetesen jelezzük azon nehézségeket, melyeknek sikeres legyőzésétől függ a munka helyes elvégzése.

A pozitív philosophia nem abstract fogalmak fejtegetése, hanem a valóság concret kérdéseire való felelet. A hányféle kategoriáját ismerjük a valónak, annyi külön philosophiát foglal magában a positivizmus; ugyhogy ez nemcsak egy philosophia, hanem több tudomány philosophiájának egynemű (homogéne) egysége. A concret viszonyok megértése pedig függ az illető tudománynak részletes és alapos ismeretétől. Én nem ismerek a jelenben embert, ki ezen feladatnak helyt állhatna; egy új Comte, ki minden szakot alaposan áttanult s átgondolt (nem »átphantasirozott«, mint Hegel (Dühring szavai szerint) és Schelling), nem fog egyhamar támadni, már csak azért is, mert a mi tudósaink kiképzése egészen irrationalis módon történik. Minthogy magam nem bírok azon részletes ismerettel, melyet szakemberektől az egyes tudományokban méltán megkövetelhetnek, azért a feladatot úgy véltem megoldhatni, hogy az egyes tudományok philosophiáját szakemberekre bízom, kik ezen, a mi philosophiai s tudományos viszonyaink által elkerülhetlenül követelt munkában segédkezet nyújtani sziveskedtek. Az exact tudományok philosophiájának összeállításában nekem részem nincsen. De mivel a pozitív philosophia ezen egyes tudományok philosophiáinak egysége, melyben azok, gondolataik s törvényeik logikai összefüggése szerint helyet foglalnak, — azért arra kellett ügyelni, hogy a tannak ezen homogen

egysége, a részletes kidolgozás dasára, csorbát ne szenvedjen, hogy az egyes részletek folytonosságban függjenek össze, áthatva a közös módszer egységes szelleme által s ezen keretet és összefüggést fentartani, ez volt az én részletem a positiv philosophia rendszerének összeállításában. Ily módon talán sikerül a részletekben biztos és alapos ismeretet s az egészben az összefüggést megőrizni. Mert mi nem kívánunk á t a l á n o s ismertetést adni, milyent némely philos.-történelemben, bár azt is csak elvéte találunk; a positivismus positiv tények rendszere, positiv törvényeknek logikailag megindokolt összefüggése. S ezen oknál fogva részletes ismeretek láncolatát kell felhoznunk, hogy a szives olvasó a rendszer szellemét tüzetesen és helyesen láthassa.

Felesleges említenem, hogy a mi dolgozatunk egyenesen a forrásból van merítve, minthogy a positiv philosophia rendszere semmi nyelven nincs oly alakban összeállítva, milyent mi az ismertetésnél szükségesnek találtunk. Dolgozatunk pedig a tárgy természete szerint két részre oszlik, melyeknek elseje Comte életével és műveivel foglalkozik, másika pedig a rendszert magát fejti ki. Még pedig a következő részletes beosztással.

1. A positiv philosophia általános jelleme; módszere és belső szerkezete.

2. A matematika és astronomia philosophiája.

3. A physika }
4. A chemia } philosophiája.

5. A biologia philosophiája.

6. A sociologia, magába foglalva a történelem philosophiáját.

A most meginduló cikksorozatnak közelebb jellemzésére legyen szabad még a következőt hozzá toldanom az eddigiekhez. Én igaznak elismerem a positivista iskola azon ágának, mely Pierre Laffitte vezetése alatt, mint positivista társaság és szövetség, társadalmi téren és irodalmilag propagandát csinál a positivismusknak, azon állítását, hogy Comte élete és műve egy egységes és folytonos egész. Comte életének vázolása ezt nyíltan fogja elismerni; azon Comte, ki 1822-ben a fejlődés három korszakát feltalálta, ugyanaz, a ki 1851-ben, mint az emberiség főpapja brevét irt. Az ő élete egységes és folytonos egész. Ez azonban nem akadályoz annak elismerésében, hogy ezen folytonos egység részei

a philosophiára nézve igen különböző értékűek. Legyen a positivismusként, ha kívánja, mint vallásnak is sikere; alapítójának nemes gondolkodása s finom érzése e téren is tiszta ösvényen fogja vezetni ragaszkodó tanítványait. De én Littré nézetét osztom, hogy azon tanok, melyek Comtetól 1845 után lettek hirdetve, a positiv philosophia keretén túl esnek s annak jellemvonásait többé nem bírják felmutatni. Én a positivismus alatt tudományt és philosophiát, azaz elméletet értek, melyet logikai jelleme és módszere sajátos alkazzattá tesznek. Jövendőlések, melyeket valaki az emberiség sorsa felől kockáztat, nem tartoznak a positiv philosophiába; de egyáltalában nem az igazi philosophiába. Azoknak ott van helyök a theologiában, hova Comte végtére is lehajtott a fáradt fejét, ott van helyök a metaphysikai speculációkban, egy Schopenhauer, egy Hartmann vagy a metaphysikai socialisták ugynevezett elméleteiben, illetőleg ábrándozásaiban. A philosophiát ilyen visszaeséstől tisztán kell megóvni.

A mi cikksorozatunk annál fogva csak az 1845-ig terjedő korszakot fogja felölelni, s alapjául vesszük a »Cours de philosophie positive« hat kötetét, valamint mellékesen az ez időbeli kisebb iratokat. A positivismus ezen iránya az, melyet Littré, Wyrouboff, Stuart Mill értenek positivismus alatt helyesen. Ellenben a Pierre Laffitte főpapsága alatt álló iskola nézeteit tárgyalni nem fogjuk; a »Politique positive« és a »Synthèse subjective« című művekre hivatkozás csak akkor lesz, a mikor ellentétük által az igazi positivismus tanait jobban lehet megvilágítani. Comte tanának ezen második alakját s az iskola sorsát egy más alkalommal részletesebben fogjuk tárgyalni, ha majd az igazi positivismus tanaival elkészültünk.

Első Rész. Comte Ágost élete és iratai.*

I.

Qu' est-ce qu' une grande vie?
 »Une pensée de la jeunesse réalisée par l'âge mûr.«

Alfred de Vigny.

Ha valaha, úgy Comtenál igaz az, hogy az egyéni élet változatai az író tanainak fejlődésére a legnagyobb befolyással bír-

* Comte életrajzánál felhasználtam: Dr. Robinet, Comte orvosának művét: Notice sur l'oeuvre et sur la vie D'Auguste Comte. Paris 1864.,

nak. Egy határozott jellemű egyéniség körülvéve találja magát családjá kötelekeitől, hazájának politikai viszonyaitól s a társadalomban szereplő pártok és egyesek hatásától. S kezdődik ezek között az egyéniség sajátos fejlődése; azon tényezőket, melyek természetes jellemével ellenkeznek, öntudatosan visszaveti, s öntudatlanul ragaszkodik azokhoz s meghajlik azok előtt, melyek egyéniségének természeti hajlandóságával egyeznek. Öntudatlanul, mert van eset arra, hogy egy ilyen érzelmi tényező a férfiú egész rendszeres gondolkodását megváltoztatja s ő maga azzal igyekszik magát e felett megnyugtatni, mintegy maga előtt igazolni, hogy ez új tant, következetlenül, a régiben praeformálnak véli s abból származtatja. Pedig nem a tan fejlett, hanem az ember érzelmei.

Comtenál is ez az eset forog fen. Az első időben, mikor még szereplése kezdetén állott, merően logikai, szigoruan matematikai irányban fejlődik értelmi ereje; az értelmileg bebizonyíthatónak rendszeresítésére igyekszik. S ez tette nagygyá e rendkívüli férfiút. De az értelem száraz élete, melynek functiói a tudományra nézve egyedül határozók, a teljes, az egész embert ki nem elégíti; önkénytelenül ébrednek benne a sympathikus hajlandóságok, melyeket kezdetben az értelem szigorúsága háttérbe szorított s elhanyagolt, s lassan megerősödvé, tápot nyerve egy alkalmi okból, elváltoztatják a logikai szigorúságot rajongó, mystikus szerkesztéssé, megváltoztatják a gondolkodás eddig követett módszerét. Az irány, melyben Clotilde de Vaux szeretetre méltó egyénisége Comte gondolkodását terelte, nem volt új, már az első műveiben rejlenek csirái, melyeket a nevelés plántált beléje, hogy az ész tiszta irányát idővel meghamisítsák; e tan azon légkörben van előképezve, melyben Comte első gyermekkorában mozgott, a katholikus egyház vallásos érzelmeiben s azon társadalmi hálózatban, melyet a középkori egyháznak bámulatra méltó alkotása a modern életbe is oly élénk erővel tudott átszármaztatni. Mert Comte mind végig katholikus volt; meg akart szabadulni minden vallástól,

melyben számos igazoló okmány található. — Továbbá Littré E. Aug. Comte et la philos. positive, 3-éme éd Paris. 1871. A két mű sok tekintetben eltér egymástól s így a valószínűbb felfogáshoz csatlakoztam az egyes részletekben, kivált Comte nevének jellemzésénél.

de annak a társadalmi nagy alkotmánynak befolyása alól, melyet a katolikus egyház képez, megszabadulnia nem sikerült. Tagadta, úgyhogy tanítványai tréfásan azt mondták róla: »Comte apa egyetlenbe tette az Istent s nem talált csak imaginair gyököket számára«, * s műveiben mégis igyekezett az általa tagadottat vissza állítani. Társadalmi ideálja előtte állott megvalósítva a catholicismusban, s bár örök lételet hevesen tagadta, a mi positiv tana van a társadalom berendezését illetőleg (a második időszakban), az ezen alkotmánytól van elvonva.

Családja szigoruan katolikus és monarchikus érzelmű volt. Anyja, Mme Rosalie Boyer »buzgón gyakorolta a catholicismust s osztotta férje monarchikus nézeteit.«** S habár Comte a nevelési módszer folytán korán elhagyta családjá ezen irányát, a hatás eltörülhetetlenül megmaradt s hosszabb ideig el lévén nyomva, mégis érvényt szerzett tanaiban s későbbi nézeteiben. Családja különben szerény viszonyokban élt, mert atyja, Aug. Louis Comte, pénztárnok volt Hérault département egyetemes pénztáránál.

Comte Agost szül. 1798. jan. 19. Montpellierben.*** Nevelését már 9 éves korától fogva a város lyceumánál nyerte, mint benlakó tanuló, külön családjától, testvéreitől s itt fejlettek ki azon forradalmi nézetei, melyeket későbbi műveiben a theologia és az állami tanok terén hangoztatott; mert 14 éves korától fogva minden theologiai hit nélkül volt s kevés sympathiával birt a királyság intézménye iránt. Tanulmányaiban kis alakja s gyenge testalkata dacára ép oly gyors előmenetelt, mint magaviseletében önállóságot és határozottságot tanusított. Kedvenc tanulmánya a matematika volt, minek folytán 16 éves korában Párisba küldték, hogy az École polytechnique-ban folytassa ez irányban tanulmányait. 1814 óta, hogy ezen intézetbe került, szabad idejét philosophiai és politikai művek olvasására fordította s nemcsak a 18. szd. irataival foglalkozott, hanem iskolatársainak tanúsága szerint komolyan gondolkozott korának forradalmi mozgalmai s azon alkotmányok felett, melyeket ezek létesítettek. E

* »Le père Comte avait mis Dieu en équation et n'avait trouvé que de racines imaginaires« (Rob. 184. l.).

** Robinet 114. l.

*** Teljes neve: Isidor-Auguste-Marie-François-Xavier Comte.

mellett részt vett az akkori mozgalmakban is, de végre 1816-ban egy répétiteurrel szemben megindított actio miatt egy ideig bezárták az École-t, melynek republikánus szelleme a restauratio embereinek nem tetszett. Comte ennek folytán Montpellierbe visszatért atyja házába, a hol még rendőri felügyelet alatt is állott, de néhány hónapi tartózkodás után Párisba visszatért, a hol élete végéig maradt.

Párisban matematikai magánórákból élt, a mit ő a »Cours de phil. pos.« VI. k. előszavában is jelez: »Dès l'origine de mon essor philosophique, — — — j'ai eu le bonheur de comprendre que mon existence materielle devait directement reposer sur des occupations professionnelles indépendants des mes travaux spéculatifs, dont le succès serait, par leur nature, trop lointain et trop incomplet pour jamais suffire à consolider ma position privée« (Préface personnelle. 10. l.). Mint ilyen vagyontalan, de független ember megismerkedett 1818-ban gróf Saint-Simonnal, kinek hatása alatt egész 1824-ig állott. E viszony végzetes volt Comte nézve s bár eltérő megítélésben részesült, indító és ébresztő hatását az akkor még egészen fiatal emberre tagadni lehetetlen. Comte eleinte lelkesedéssel ragaszkodott a szellemes grófhoz, s Mme Comte szerint e viszony valóságos szeretet színezetét viselte magán (Litré 13. l.); ideig »titkárja« is volt 300 fr. havi fizetéssel (a melyből azonban igen keveset kapott, »mais il ne reçut jamais que le premier trimestre de cet traitement« mondja Robinet 154. l.). Nézeteinek egyezése 1820-ig tartott, a mikor Comte nézetei megváltoztak s a viszony feszültté lett s Comte ezen viszonyban később nem látott semmi tudományos nyereséget sőt ellenkezőleg akadályt saját tanainak kifejtésében.* Épen

* »Séduit par lui vers la fin de ma vingtième année, mon enthousiasme, jusqu' alors appliqué seulement aux morts, me disposa bientôt à lui rapporter toutes les conceptions, qui surgirent en moi pendant la durée de nos relations. Quand cette illusion fut assez dissipée, je reconnus qu' une telle liaison n'avait comporté d'autre résultat que d'entraver mes méditations spontanées, antérieurement guidées par Condorcet, sans me procurer d'ailleurs aucune acquisition. Tandis que divers contact personnels me firent alors obtenir les éclaircissements secondaires, dont je me plus toujours à proclamer les sources, celui-là resta dépourvu de toute efficacité réelle, scientifique ou logique.« (Politique positive, préface, p. XVI. tome III.).

igy ítél róla Robinet is, ki még azt is vitatja, hogy Saint-Simon Comteot kizsákmányolta. Másfelől Saint-Simon tanítványai Comteban csak a gróf szellemi szülöttjét tekintették, mi ellen Comte egy levélben, melyet Michel Chevalierhez, a Globe szerkesztőjéhez, intézett. (1832 jan. 13.), a leghatározottabban tiltakozik.*

Nézetünk szerint itt Littré közvetítő nézetében van az igazság.** Igaza van Comtenak, hogy Saint-Simon még sociologiai nézeteire sem vitte őt anyagilag, a positiv philosophia conceptiója teljesen Comte sajátja; ő minden tekintetben önálló munkatársa volt Saint-Simonnak s e két férfiú csak addig az ideig működhetett együtt, a míg az alapnézeteikben tagadhatlanul fenforgó alapkülönbség tisztán nem emelkedett tudatukba. Saint-Simon nem volt philosophus, hanem materialista, s e mellett deista; politikában soha sem emelkedett magasabbra az alkotmányos királyságnál; vallást nem alapított ujat, hanem visszament az eredeti régi keresztyén álláspontra. Végre egy fundamentalis különbség van a két férfiú közt, abban t. i., hogy Saint-Simon az ipar által vélt mindent megjavíthatni, míg Comte a meggyszűdésé k ujjászületésétől teszi függővé a társadalom regeneratióját. Mindezek igazak s bizonyítják Comte önállóságát. Azonban minden jótékony hatás nélkül e viszony még sem volt reá. A 18-dik századbeli tanok kritikái tanok; a 19-dik század társadalomtani iskolái ellenben organikus tanokat hoztak létre, azaz eszméket, melyek utmutatása szerint kellene a társadalmot újra szervezni. Amazok még a forradalmon belül vannak, emezek az emberi természet és a társadalom fogalmából igyekeznek társadalmi rendet szerkeszteni s ilyenek voltak Saint-Simon és Fourier tanai. Comte, ha egyebet nem, de ezen iránynak alap gondolatát mégis látta St.-Simonnál megvalósítva s ha talán magától is jött volna reá (a minek fessegetését Littré helyesen felesleges feltevésnek nevez), Saint-Simon tana mégis öntudatlanul is gyorsította nézeteinek organikus rendezkedését. S ez organismusnak előképe ott állott, mint fent említém, mind a két férfiú előtt egyaránt: a k a t h o l i k u s e g y h á z s z e r v e z e t é b e n.

* »Si vous vous en étiez informé avec plus de soin, vous auriez été convaincu, que je n'ai jamais fait partie, sous aucun rapport, de l'association saint-simonienne, et vous vous seriez sans doute dispensé d'expliquer pourquoi je m'en serais séparé.« (Robinet 156. l.).

** Littré 11. l.

Comte irodalmi működése itt kezdődik. Lassan, az industrialismus befolyása alatt fejlettek ki nézetei, s a társadalmi törvényét csak 1822-ben találta fel. Ezen tanát egy nevezetes iratban adta elő: »Plan des travaux nécessaires pour réorganiser la société.« Ez irat először 1822. ápril havában jelent meg, egy füzetben, melynek címe volt »Du contrat social par H. de Saint-Simon.« Ujra kinyomatta 1824. ápr. »Système de politique positive« cím alatt. Már első kinyomatásakor sem irták rá Comte nevét azon ürügy alatt, hogy a minden theológiától megszabadult gondolkodással írott füzet a szerzőnek kegyes és katolikus családját bántaná. Most sem nyomták reá, sőt Saint-Simon azt kívánta, hogy »Catéchisme des industriels« felirattal jelenjék meg. A szándék nyilván való volt, feledéssel elfedni a nevezetes műnek szerzőjét, a minek Comte határozottan ellene szegült. Midőn St.-Simon e miatt a vita hevében azt mondta Comtenak, hogy, ha vezetésének nem akar alárendelkezni, akkor köztük közösség többé nem lehet; Comte makacs eiszántsággal elfogadta a felmondást, mely eredetileg talán nem is volt komolyan értve, s így megszakadt köztük a közlekedés 1824-ben. Akkor az ugynevezett »tanítvány« már régen túl volt mesterén s a mester többé nem értette a positiv philosophia megalapítását tervező tanítványnak magas reptű és alapos gondolatait.*

Comte ezen egész idő alatt magánórák után élt; érezte ugyan ennek nyomasztó súlyát és próbálta helyzetét fix állás

* Comtenak ez időből származott művei, melyeket maga is helyeseknek elismert időrendben a következők: 1) *Séparation générale entre les opinions et les désirs.* 1819. Jul. — 2) *Sommaire appréciation de l'ensemble du passé moderne* (közölve 1820-ban az *Organisateur*ben s St.-Simonnak tulajdonítva). E műben van először fejtegetve a fejlődés kettős iránya: a *décomposition* és *récomposition*, melyet a sociol.-ban később annyira felhasználált. — 3) *Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société.* A füzet a fejlődés három stadiumát fejezi ki: *theologia*, *metaphysika* és *positivismus*. — 4) *Considérations philosophiques sur les sciences et les savants.* Megj. 1825. a *Producteur*ben. Az iratban a *pouvoir spirituelle* szükségességét mutatja ki. — 5) *Considérations sur le pouvoir spirituelle* 1826. *Producteur*. Ehhez járul 6) *Sur l'irritation et la folie.* 1828. *Journal de Paris*. (l. az életrajz végén az összes műveket).

elfogadásával javítani, de sem azon terv, hogy Washingtonban az analysis számára tanáruul menjen, sem más lépései célhoz nem vezettek. Hogy mégis fentarhatta magát, azért az iskola mindenkör halálával tartozik két férfiúnak: Poinst és de Blainville hırneves tudósoknak, kik taníthatási alkalomról gondoskodtak s később is minden harcban pártját fogták a fiatal embernek, kibn a lángelmét már az Écoleban felismerte volt tanára Poinst.

II.

A megélhetés gondjai nem foglalták le annyira Comte erejét, hogy philosophiai s egyéb tanulmányait ne folytassa. Sőt épen ezen időben kell keresni tanulásának legfőbb korszakát, mikor is Saint-Simontól elválva ismereteit a homályosan feltűnő positiv módszerrel rendezni s a positiv philosophia rendszerét kialakítani igyekezett. A lélekemésztő munka a különben is gyenge alkatu férfiúnak nem volt még elég; mintha a sors kiakarta volna próbálni szelleme horderejét, egy meggondolatlan lépést követtet el a fiatal férfiúval 27 éves korában, mely lépésnek beláthatatlan következményei alatt görnyedt tevékeny életének végéig. Van bizonyos rettenetes komolyság e lépés végzetszerűségében, s akár bűnös volt a nő, akár nem, a házasság, melyet 1825. febr. 19-dikén Mlle Caroline Massin-nel polgári uton, minden egyházi szertartás nélkül (a mit öregebb korában nagyon megbánt) kötött, a philosophus életsorsára nem volt kedvező hatással s »triste mariage«-nak méltán nevezi Robinet, valamint Comte Clotilde de Vauxhoz írt egyik levelében »mon fatal mariage«-ról s az ebből folyó »malheureuse situation domestique«-ról nem szünik panaszkodni. A két fél nem illett egymáshoz.

Már a házas élet kezdete is sajátságos körülmények közt indult meg. Comte, mint tudjuk, magánórák után élt; nejének vagyona nem igen volt. Ez okból Comte családja nehezen egyezett bele egy ilyen viszony megkötésébe, bár végtére reá állott, úgy hogy Comte nagy örömmel még 1825-ben Montpellierbe vitte nejét szüleihhez. Mert Comte szerette nejét; szerette még 1838-ban is, a mikor sok családi bajon mentek volt keresztül, 4 évvel elválása előtt; * s ezen indulatáról tanuskodnak összes

* Jellemzőnek gondolom egyik levelét, melyet 1838. sept. 26-án Avignonból írt nejének s azért hadd álljon itt egyik részlete. »Je ne saurais ma chère amie, vous écrire d'ici sans vous indiquer la sensation touchante.

levelei, melyeket utazásai közt nejéhez intézett. * Az első időben azon gondolkodtak, hogy pensionatot nyitnak s nagy szállást fogadtak, melyet azonban el kellett hagyni, minthogy várakozásaikban csatlakoztak. De mikor a nagy szállásból kihurcolkodtak s a Faubourg-Montmartreban no 13. fekvő szerény lakást fogadták, melyben Comte cursusát kezdte s beteg lett, akkor már oly passiókhoz voltak szokva, miket vagyoniuk nem elégíthetett ki; mert »ne pas épargner la dépense a été dans les goûts de M. Comte« (l. 34. l.) s Comte maga említi Clotilde előtt »mes habitudes invétérées d'heureuse insouciance philosophique« (R. 215). Hogy sorsán segítsen a Producteurbe kezdett írni (l. fenti íratait), de e foglalkozás nem felelt meg hajlamainak s azért egyik barátja tanácsát fogadva nyilvános felolvasások tartására szánta el magát, melyeket saját szállásán kezdett meg 1826. ápril 2-dikán.

A felolvasások tervezve voltak 72 ülésben 1826. ápr. 1-jétől 1827. ugyanazon napjáig. Fényes közönség, a legnagyobb tudósok sora, foglalt helyet s hallgatta a positiv philosophia első rendszeres kifejtését. Ott volt: Humboldt, Blainville, Fourier (a mathem.) Broussais, Poinsot, Charles Dunoyer, a fiatalabbak közül Eichthal, Montebello, Carnot, Cercler, Mongéry, Gondinet és mások. A terv, melyet Comte ez előadásában keresztül akart vinni, következő volt, miben a positiv philosophia első atakját láthatni:

Cours de philosophie positive en soixante-douze séances.

Du 1-er Avril 1826 au 1-er Avril 1827.

Préliminaires généraux. 2 Séances	} 1. Exposition du but de ce cours 2. Exposition du plan.
Mathématiques . . . . . 16 s.	
Science des corps bruts	{ Astronomie 10 s. {géométrie, mécanique.
	{ Physique . 10 s.
	{ Chimie - . 10 s.

que j'ai éprouvée en logeant dans le même hôtel que nous avons habité ensemble il y a treize ans, pendant vingt-quatre heures, et, ce me semble, avec satisfaction mutuelle. Sans occuper la même chambre que je reconnais parfaitement, je suis du même côté et obligé de passer continuellement devant la porte, non sans émotion, je vous assure. Vous le comprendrez, j'espère, en songeant, que je n'étais pas revenu depuis à Avignon« . . . (Litré e. m. 33. 1.)

* E levelek (nem mind, csak válogatva) közölve vannak Litré művében 1837—1839. évekből. Litré i. m. 452—483.

Science de corps organisés	} Physiologie . . . . . 10 s.

Az itt közlött program, csekély eltéréssel keresztül lett víve a »Philosophie positive« című munka 6 kötetében s jele annak, hogy Comte roppant szellemi munkát végzett volt. mielőtt oly logikai rendbe hozta volna saját ismereteit. Hogy kik voltak azon elődök, kiknek műveiből meritett legtöbb ösztönzést, azt maga idején látni fogjuk; a »positiv philosophiának« mint rendszeres egységnek, gondolata s annak módszere, az tökéletesen Comte sajátja. Maga a név »philosophie positive« Saint-Simon iskolájában használatos volt; már 1808-ban így szól Cartesről Saint-Simon: »il a senti, que la philosophie positive se divisait en deux parties« (Littré i. m. 30 l.); de a szó nem jelent egyebet, mint az ismeretek összességét s így vette azt Comte még 1822-ben. Már 1824-ben ez elnevezésnek meg volt a maga különös jelentése, a mint azt legelőször egy Eichthalhoz (1824. aug. 5.) irt leveléből láthatni. Itt így szól: »toutes les idées philosophiques qui y sont aujourd'hui quoique fort précieuses jusqu' alors, ne me paraissent avoir qu' un caractère simplement provisoire. Je parlerai un peu de cette relation dans la préface générale que je vous annonce et où j'expliquerai que le véritable titre de mes travaux serait philosophie positive.« Ugyan e levélben mondja, hogy positiv ismereteinket egy egységes egésznek kell encyclopaedice tekinteni.

Az elkezdett előadásoknak azonban iszonyu megszakításuk lett. Csak három előadást tartott, a negyediket egy hevesen fellépett elmezavarodás akadályozta meg. Ennek okait sokfelé keresik s Comte feleségét is bevonták, mintha családi bajai közreműködtek volna. Hogy házassága nem volt valami nagyon szerencsés s lelkét megnyugtató, az valószínű; a sok gond, melylyel a ház eltartása járt, bizonyosan elősegítette a bajt, de leginkább a fáradhatatlan, kimerítő munka, melyet a positiv philosophia megalkotására fordított, okozhatta e nagy elmének, bár csak ideiglenes, de mégis mélyen megszorító betegségét. Az amugy is megfeszített s kimerült idegzetet egy Bazarddal végbe bement heves jelenet még jobban rendítette meg, mert Bazard átvette volt Comtenak nézeteit s mikor Comte követelte, hogy nevezze meg forrásait, Bazard ezt visszautasította. Munka, viszály

kivül a házon és belül, a megélhetés gondjai összehatottak e szomorú katastropha előidézésében, mely azzal kezdődött, hogy Comte saját neje ellen annyira fenyegető állást foglalt, hogy ennek többször menekülnie kellett. Végre eltűnt Párisból s megijedt neje, kinek St.-Denisből levelet írt, sok keresés után Montmorencyban találta, honnan de Blainville segítségével Párisba szállította. Itt Esquirol híres intézetébe adták, de Dec. 2-án, mikor onnan kibocsátották, állapota még nem javult volt. Ekkor értesítették Comte anyját, a ki Párisba érkezvén, fiát Esquiroltól átszállította Comte lakásába, hol egy valóban mélyen megrendítő lépést tétetett meg fiával. Comte, mint láttuk, egyházi szertartás nélkül esküdött meg feleségével. Anyjának, ki két lelkésznek befolyása alatt állott, szivét ez rendkívül nyugtalanította s így minden erővel meg akarta adni a polgári házasságnak az egyházi sanctiót. Lakása egyik szobájában tartották meg az esketést, a mélyen megszorító jelenetet, melynél az elmebeteg férfit a pap előadása közben ellenkező nézeteit fejtegette, míg végén a szerződés aláírásakor saját neve mellé oda tette hogy: Brutus Bonaparte (Littré i. m. 126).

A positivisták egyik része Comte meggyógyulását kizárólag anyja gondjainak tulajdonítja, valamint betegsége okául alattomban kivált nejét szeretik oda állítani.* Mindkettő igazságtalanság; ha Comte neje volt is indirecte együttokozója betegségének, de azon szeretetteljes ápolással, melyben beteg férjét részesítette, mikor Esquirol házából kivette, bizonyára elfelejteti azon hibákat, melyeket előbb talán elkövetett Comte ellen. Tény ugyanis az, hogy Comte anyja dec. 18-án eltávozott s hogy ezen-tul az összes ápolás gondjai Comte nejeire neheztedek; s a ki meggondolja, hogy egy anya tébolyodott fiával képes volt vakbuzgóságában a fent említett szégyenletes lépést megtétetni, az

* Ilyen tendenciosus s a gyűlölettől sugallott magyarázatot találunk Robinetnél is i. m. 171. »Les affectueux soins domestiques (melyeknek Comte maga tulajdonítja meggyógyulását a Phil. pos. VI. kt. nagy előszavában) ne sont autres, en réalité, que ceux de son excellente mère, accourue à Paris pour l'assister dans la maladie.« Az író ezen gyűlöletes megjegyzése azon vizályból nyeri magyarázatát, mely Comte halála után tanítványai s Comte neje közt kiűtött s melynél Comte neje bizonyára nem járt el a kellő gyöngédséggel (l. alább)

tisztában lesz az iránt, milyenek voltak azon »affectueux soins domestiques«, melyekben anyja részesítette. Az 'egész betegség lefolyása Comte nejének szeretetteljes gondjairól tanuskodik s csak a pártosság elvakultsága szállíthatja le annyira érdemeit, mint Robinet tette.'

A gyógyulás különben lassan haladt előre; egy utazás Montpellierbe jótékonyan hatott a betegre s végtére az egészséges természet legyőzte a bajt s csak nagy ingerlékenység maradt hátra, mely párosulva azon leverő tudattal, hogy élte napját hosszabb ideig az elmezavar sötét felhője takarta el, mély bánatot s mélaságot okozott a férfinak. Ez (s nem »de nouveaux chagrins«, mint Robinet akarja) vitte őt azon kétségbeesett lépésre, hogy 1827. aprilis havában a pont des arts-ból a Seineba ugrott. Kihuzatván egy királyi őr által, véglegesen magához tért s ez idő óta nyugodtabban nézte elmult baját s folytatta tovább megkezdett nagy művét. S hogy e művet befejezhette, azt neje gondjainak köszönhetni s ezt mondja maga 1837. oct. 2. Marseilleből nejéhez (Caroline) irt levelében, mely Robinet minden tételét megszünteti. »Il (egy barátja) est très-certainement beaucoup plus guéri que je ne l'étais moi-même quand vous me tirâtes de chez Esquirol. Malheureusement, à la vérité, il n'a point de Caroline pour achever la cure« (Littre i. m. 140.). S azért igazat adunk Littre'nek, mikor azt kívánja, hogy mindazok, kik, mint a positiv philosophia tanítványai, abból értelmi s érzelmi nyereséget vonnak naponként, hálára legyenek lekötelve Comte neje iránt, a kinek gyengédsége nélkül egy nagy világosság kialudt volna az iszonyu betegség szerencsétlen hatása alatt.

III.

Comte életében felgyógyulása után nagy fordulat állott be, melyet méltán 1845-ig terjedőnek lehet tekinteni. Ez Comte életének fénykora (la grande époque, mondja Littre); mert ez idő alatt fejtette ki azon tanok rendszerét, melyek philosophiai tekintetben örökké valóvá tették működését, — ez időbe esnek törekvései, melyeket egy állandó tanszék elnyerésére tett s melyek meghiusulása egész jövőjének vagyoni és sok tekintetben erkölcsi vonása felett határozott.

1828 végén elméje egészsége egészen helyre állott volt s azért újból elkezdte tanítását, ez alkalommal nem lakásán, hanem az Athénée ban. Az előadásokat elkezdte 1829. jan. 4-dikén s ez alkalommal szerencsésen végezte is. Ez előadásoknak, melyekben hosszú tanulmányainak rendszeres gyümölcsét adta elő a válogatott közönségnek. írásbeli kifejtése adta a »Cours de Philosophie positive«-ot, melyet külön annonce-ban hirdetett s melynek terve már a későbbi műnek teljes vázlatát mutatja.* Comte már e hirdetésben is tisztán látja a positiv philosophia feladatát, elődjait s eltéréseit a többi irányoktól, valamint új felfedezéseit. A positiv irány kezdetét veszi Cartes és Galilei felfedezéseivel; itt lett kifejezve határozottan, hogy a tények megfigyelése az egyedüli biztos alap minden észszerű speculatio számára. A pos. philos. kezdetben matematikai kérdésekre szorítkozva, lassan a tünemények egyszerűsége szerint, kiterjedt az astronomia, physika, chemia és physiologia tüneményeire s így a positivismus képezi az emberi ismeret és társadalom végső stadiumát. De hogy a pos. philos. célját érje, szükséges, hogy teljes legyen s azért a maga keretébe a társadalmi tanokat is kell bevennie; szükséges, hogy rendszeresítse magát azaz az összes ismereteket egyszerű egységbe foglalja, mely egy közös módszerrel saját logikájuk alapján hierarchikus rendben magában foglalja összes positiv ismereteinket, anélkül, hogy egy közös törvényből kivánná levezetni. »Tout se réduit donc à une revue philosophique des sciences« (Annonce). Ezen munkálatnak 4 sajtósági vonása van: 1. Követve az egyes tudományos ágak fejlődését, tapasztalatilag megállapítja az emberi értelem törvényeit. 2. Bevezeti az oktatás teljes reorganisatióját. 3. Új eszközöket nyújt az egyes tudományok továbbfejlesztésére általános szempontjai által és 4. befejezi véglegesen a forradalmi időszakot az európai államokban. Ezek az annoncenak fővonásai, melyekhez egy »programme de cours« van csatolva.

Az előadások befejeztével hozzá fogott azok megírásához. Mert eredetileg írva nem volt semmi; munkálkodási módja

* L. a két iratot Robinet i. művében a Pièces justificatives közt 3. 4. szám alatt.

egészen sajátos volt, a mit csak emlékezetének roppant ereje magyaráz. Tanulmányait ugyanis fiatal korában tette meg; ezek befejeztével többé nem olvasott, a mit szellemi diaetának nevezett. »A coursnak 6 kötetét egyenként ekkép készítette. Először fejben gondolta meg az egész tárgyát, a nélkül, hogy valaha irt volna valamit; az egészről átment a másodrendű csoportokra s ezekről a részletekre. Az egész tervet követte az egyes részeknek részletes terve. Mikor ezen először összes, aztán részletes feldolgozás be volt fejezve, azt mondá, hogy kötetje meg van csinálva. S ebben igaza volt; mert mikor az íráshoz fogott, mindazon ideákat újra megtalálta, melyek műve fonalát képezték, anélkül, hogy valaha valamelyiket elvesztette volna, s megtalálta kellő összefüggésükben s rendjükben.« Ekkép szerkesztette meg fejben 1826-ban a Cours-t, mely összes ismereteit magába foglalta. »A dolgozás ezen módja, a milyen hatalmas, oly veszedelmes volt; az 1826-diki catastrophe ennek bizonyosága.« (Littre i. m. 251. l.)

A Cours eredetileg 4 kötetre volt tervezve. Eleinte a tervezett terjedelem be lett tartva, de a sociologia, melynek a 4-dik kötetben kellett volna megjelennie, mint egészen új tudomány annyi munkát igényelt, hogy 3 kötetre kellett beosztani. Az 1-ső kötet, mely magában foglalta az általános előzményeket és a matematika philosophiáját, megjelent 1830-ban. A forradalom után kiütött kereskedelmi zavar, mely első kiadóját is tönkretette, 1835-ig akadályozta a mű további megjelenését. 1835-ben jelent meg a 2-dik kötet, magába foglalva az astronomia és physika tanait. 1838-ban közrebocsátá a 3-dik kötetet, melyben a chemia és biologia philosophiáját állítja össze. A 4-dik kötet, 1839-ben, csak a sociologia dogmatikai részét foglalja magában, azaz a tan politikai célját, tudományos szellemét és az emberi fejlődés általános elméletét. 1841-ben az 5-dik, 1842-ben a 6-dik kötet látta a napvilágot. E két utolsó kötet Comte legeredetibb alkotása, melyben az emberiség történelmének positiv constructionját és a pos. philosophia befolyását minden emberi műre találja az olvasó.

Tekintsünk el egyelőre e nagyszerű alkotás egész irányától s részleteitől egyaránt. A conceptio ujdonsága és a kivétel nagysága egyaránt oly művé teszik, melyhez hasonlíthatót, tudományos

belértékét, ébresztő hatását, s a gondolkodásra gyakorlott fegyelmzését tekintve, a mi századunk a philosophia terén felmutatni nem bír. Egy nagy gondolat, hajthatatlan erélyvel és szigorúsággal keresztül vive az ismereteknek beláthatatlan végtelenségén, biztos módszerrel a részletekben, átfogó pillantással az egészben, — mi nagyság volna az emberi művekben, ha ettől akarnák ez elnevezést megtagadni? Vessünk egy pillantást azon körülményekre, melyek közt e gondolatot az érett korban megvalósította s lehetetlen lesz megtagadni az embertől is a lelki nagyságot, melyet a philosophusban el kell műve miatt ismernünk.

Comte viszonyai ugyanis ez egész időben kevéssel változtak jobbra s a folytonos pénzzavar, melyben ez időszakon át, ellenségeinek aljas fogásai miatt látjuk, nyugalomra annyira szoruló elméjét folytonos harcra kényszerítette. Tudjuk, hogy Saint-Simonnál fizetése nem járt ki s hogy tanítással kellett családját fentartani; a pensionat, melyet nyitott, nem sikerült, egy nyeregsége volt mégis: az, hogy neve ismeretessé lett. 1831-ben pályázott az Écolehoz az analysis és mécan. ration. tanszékére, de hallgatással mellőzték. 1832-ben Navier, a Tudományos Akadémia tagja, kieszközölte számára a répétiteur helyét az École polytechnique-nál * s ez, valamint magánórái a Laville-féle intézetben, képezte egyetlen jövedelmi forrását. Így ment az 1840-ig, a mikor Dulong dicsérő említése folytán examinateur lett, mely minőségében Franciaország különböző vidékeit utazta be azon tanulók megvizsgálására, kik az Écoleba felvétetni kívántak. ** Minden egyéb kísérlete, hogy állandó helyet szerezzen, az École tanárai s a Tudományos Akadémia tagjai miatt hajótörést szenvedett, a mi őt, egyesülve más körülményekkel, 1842-ben egy végzetes lépésre indította, mely sorsát véglegesen tönkre tette.

* »répétiteur de la chaire d'analyse transcendante et de mécanique rationnelle«.

** Akkori jövedelmét Comte szokott nyíltsággal elsorolja John Stuart Millnak, egy hozzá 1842. jul. 22-dikén írt levélben: »az én fizetéseim csak 3000 fr. az École pol.-nál, mint examinateur, 2000 fr. mint répétiteur, s ehhez csatolok 3000 fr. mint tanár ezen kívül.« »Mais avec tous les accessoires, j'ai grand'peine à parvenir au chiffre total de 10,000 francs, qui, pour un homme marié, quoique sans enfants, ne constitue un revenu pleinement suffisant à mes besoins et à mes goûts que sous la condition de ne faire aucune économie pour l'avenir.«

Comte már 1831-ben pályázott volt egy tanszékre, de hallgatással mellőzték. 1835-ben egy újabb üresedés állván be, újra pályázott; de a helyet Liouville nyerte el, bár Navier Comte mellett foglalt állást. 1840-ben Navier halála folytán megüresedett azon tanszék, melynek eddig Comte volt répétiteur-je; de az Akadémia tagjai Duhamel-nak adták, Comtenak ez alkalommal az examinateur hivatala jutott, kivált Dulong magasztaló szószólása folytán. Ez alkalommal Comte az Akadémia elnökéhez egy iratot intézet, melyből a figyelmes olvasó könnyen belátja, hogy az Akadémia épen azon okoknál fogva nem választotta Comte-ot a tanszékre, melyeket Comte kiválóan maga mellett szólóknak tekint. Comte ugyanis, hivatkozva 1836-ban felterjesztett »tiszteletteljes megjegyzéseire«, azt hangsúlyozza, hogy az Akadémia beavatkozása a tanárok választására semmi tekintetben nem helyes, mivel az Akadémia mértéke a szakszerű részletes ismeretből van merítve, a tanárnak pedig nem specialitának, hanem philosophusnak kell lennie, ki tudománya alapelveiből származtatja tanítványai előtt a tan rendszeres részleteit. Már pedig igen gyakori az eset, hogy nagy tudománnyal rendkívüli tehetetlenség lehet párosulva, a mi a tanítást illeti. Hosszú anatói gyakorlatának sikere s philosophiai iratai egyaránt mutatják, hogy ő képes lesz e hivatásnak eleget tenni (*»que mon aptitude effective correspond suffisamment à cette légitime ambition.«* Paris. 1840. Jul. 27.). A levél sorsa igen jellemző. Két kikezdésének elolvasása után felállott egy akademikus úr (kinek nevét, mint a clique-élet egy bélyeges példányáét méltó az utókorra hagyni: Thénard-nak hitták az úri embert) kívánta, hogy a levelet ne olvassák tovább s Blainville ellenzése dacára (Poinsot is elhagyta Comte-ot) erőszakosan elnyomták a felolvasást. Az új szellem elől a legkisebb részt is el kellett zárni; Comte philosophiai pillantást kívánt a főiskolák tanáraiktól, — nem neveléséges kíváncsi ez egy oly intézet irányában, melynek élete a specialitas, melynek emberei bornirt specialisták, kik lelkükkel az egyetemes észszerűség megértésére soha sem voltak képesek! Comte veszedelmes ember volt; már mint vizsgáló is veszedelmes, annál inkább, mint tanár a bornirt szakszerűség példányaira nézve. Ő a ki a vizsgálatnál nem a részletnek, hanem az egésznek ismeretére fektetett fősúlyt, kinek

kérdései a tudományos képességnek s nem a betanult részletek ismeretének kipuhatolására voltak irányozva, — mikép is fordulhatott ily bizalommal az akadémikusokhoz? A fiatalság jobban értette s a követségek, melyeket a polytechnikusok Comte érdekében Aragohoz menesztettek, fényes elégtételt adtak az alattomos clique fondorlatai által vérig sértett férfiúnak. Barral, ki akkor tagja volt az Écolenak, igen helyesen írta 1863-ban »qu'il ne suffisait pas, pour être professeur à l'École, de faire un enseignement remarquable, quil fallait surtout être en communion d'idées avec les autres géomètres.« (Littré i. m. 244). Ezen eszmekölesönösség, világosan, nem volt Comte és az akadémia között; annál kevésbé azon érdek közösség, mely a tudományos kérdésekben egymással nem igen törődő akadémikusokat mindannyiszor összetömöríti, valahányszor egy új talentumot agyon hallgatni vagy, ha ez nem lehet, megfojtani szükségesnek találják.

Ezen itt vallott kudarccal párhuzamosan egy másik is érte a tevékeny embert. Comte, kinek pillantása az egyesről és részletről mindig az egyetemesre fordult, a tudományok fejlődésének előadását a polytechnikumon igen óhajtrónónak vélte s ez iránt előterjesztést tett Guizot-nak 1833. oct. 8-kán. Ebben kiemeli, hogy a tudományok történelmének lehetősége csakis a mostani században állott be; mert csak most állapította meg a matematika, mint minden positiv ismeretnek alapja, »csodálatos harmoniáját« a természettudományokkal, s most jutottak el a bonyodalmasabb tanok is, mint a physique organique, a positiv ismeret álláspontjára. A tudományok története, mely ezen positiv egység nélkül lehetetlen, viszont megszilárdítja az egységet, kiválasztja a történelmi traditióból a maradandó positiv tanokat és módszereket, s nélkülözhetetlen magának a történelemnek is megírásához, mely a tudományok történelme nélkül valóban alapos tárgyalást nem enged. Ezen okoknál fogva sűrgeti Guizotnál egy ilyen tanszék felállítását, melyre, nézete szerint, Franciaországban ez idő szerint csak ő volna alkalmas egyéniség (que seul encore je pourrais remplir de nos jours. Philos. posit. t. VI. p. XX.). Guizot Mémoires-jaiban megemlékezik Comteról, de nem épen kellemesen, mondván: »c'était un homme simple, honnête, profondément convaincu, dévoué à ses

idées, modeste en apparence, quoique, au fond, prodigieusement orgueilleux, et qui sincèrement se croyait appelé à ouvrir, pour l'esprit humain et les sociétés humaines, une ère nouvelle« (Robinet i. m. Pièces justifiées no. 6. bis 430. II.). S végül azt mondja: »Quand j'aurais jugé à propos de la (chaire) faire créer, je n'aurais certes pas songé un moment à la lui donner.« Az első kérelem annál fogva egyszerűen elmaradt azért, mert Guizot, a ki sem mint tudós, sem mint államférfi nem számít, ha csak szerencsétlen alkotásai nem biztosítanak neki az utóbbi téren szomorú reminiscenciát, e gondolatnak, melyet Comte neki felajánlott, horderejét csupa dolyfösségben felfogni nem bírta. De Comte újból hozta fel 1846-ban de Salvandy miniszter előtt s újra 1848-ban, a mikor Littré is közbenjárt a miniszternél. A bölcs ministerek azonban egyaránt visszautasították a gondolatot, mely Franciaország tudományos mozgalmába nagy lendületet hozott volna s ez irányban is első helyre állította volna a kezdeményezésben oly termékeny nagy nemzetet. A helyett Guizot, a gögös metaphysikus, ráfogja Comtera, hogy ez »la condition du matérialisme mathématique«-ban leledzik, s hogy nem bírja megérteni »eszméinek erkölestelen tévességét« (l'immorale fausseté de ses idées)!!

Ez időbe esik azon felül Comte tiltakozása, melyet a Globe-ban közzétett 1832-ben jan. 13. Chevalier azon insinuatiója ellen, mintha ő a simonistákhoz tartoznék, kik akkor már vallásos felekezetként megalakultak volt (a miről fentebb szölvünk I. alatt).

Hogy ezen időszaknak rajza lehető teljes legyen, megemlítjük, hogy Comte a politikában ez idő szerint még a forradalmi iskolához tartozott, a melyet élte végén, mikor a conservativismusra tért, oly nagy indulattal kárhoztatott. Ezen meggyöződésénél fogva a juliusi forradalmat szerencsés eseménynek tartotta s tagja volt az »Association polytechnique«-nak, melynek megbizásából egy feliratot intézett a királyhoz is, kiemelvén benne, hogy ministerei hátra felé haladnak a szabadságban s kérvén a királyt, hogy Franciaország ügyeit a szabadság ösvényén vezérleje előre. * S hogy nála a nép iránti rokonszenv nem volt üres

* Ezen irat, melyet Littré (sajátságos!) nem birt szerezni (i. m. 245.), olvasható Robinet művében Pièces justifiées no. 7. (ha ugyan erre céloz Littré, de más nem lehet).

szó, élő tanubizonysága ennek az, a mit a nép adományait élvező akademikusok s professorok i n g y e n soha nem tettek, — hogy ő, a s z e g é n y v a g y o n t a l a n, kinek minden idejét önfentartására kellett volna fordítania, időt szakított magának arra, hogy 1831—1848-ig, tehát 17 éven keresztül i n g y e n népszerű előadásokat tartott az astronomiáról (a minoriták házában), melyben 1847-ben 200 communista is résztvett, kiket az előadások híre oda hívott volt. Ez előadások azonban nem szorítkoztak az astronomiára; kiterjedtek azok a positiv philosophia általános szellemére is s innen vette eredetét Comtenak egyik kisebb szép műve »Discours sur l'esprit positif.« *

Ily sokféle elfoglaltsághoz járult még fent említett dolgozói módja. Mihelyest készen volt a kötettel, leült s egy lélekzet vételre megírta. Az írás oly gyorsan ment, mint a nyomás. Comte neje félve nézte férje ezen életmódját; 1838-ban igyekeztek őt zenével szórakoztatni s azért az olasz színházban állandó karszéke volt, a mig pénzvizonyai engedték. De mikor ez sem segített, Comte neje Blainvillehez folyamodott segítségért, a ki kérelmeivel Comte részéről megnyerte azon ígéretet, hogy ebédje után többé nem dolgozik; s így visszatért egyideig elmaradott álma is s a munkát egészsége kockáztatása nélkül végezhetette.

IV.

Az 1842-dik év Comte életében a legvészesebb változásokat hozta elő; még pedig kivált kettőt: elvesztette vagyoni támaszát s elvált nejétől. A két esemény megértése céljából szem előtt kell tartani a következő körülményeket.

Comtenak két állását (mint examinateur d'admission és mint répétiteur) évenként újból töltötte be az École tanácsa a hol a töle annyira idegen »géomètres« túlsúlyban voltak. »Én nem kívánom« mondja Comte Préface personelle 32. l.-ján ** »hogy az én magán állásom megváltozzék vagy gyarapodjék, csak hogy tűrhetőbb és biztosítva legyen. Jelen állapotom, ha kevésbé kinos és kevésbé kétes lenne, eleget tenne az én főszükségleteimnek,

* Discours sur l'esprit positif. Prononcé á l'ouverture du Cours d'astron. populaire par A. Comte février 1845. (Extrait du Traité phil. d'astron. popul.).

** Cours de phil. pos. T. VI. Préf. personelle p. 32. sk.

sőt az én főkivánalmaimnak is. A mi a vénségről való gondoskodást illeti, ha valaha lesz helye, a francia nemzet önmagától fog tudni gondoskodni. De én kivált azt kívánom, hogy az én anyagi forrásaim ne legyenek évenként oda vetve az előitéletek és szenvedélyek despotikus önkényének, melyek ellen philosophiai pályámnak természetén kell küzdenie fáradhatatlan erélylyel, mivel azok a legfőbb akadályt képezik az értelmi megújulás útjában, mely a társadalmi újjászületésnek alapfeltétele. Comte tehát, mint e sorokból láthatni, nem akar tovább folytonos függésben lenni egy neki ellenséges tanács önkényétől; mert ezen függés ránézve t ű r h e t e t l e n n é v á l t.

Comte továbbá a folytonos munka által ki volt merülve; az iszonyú betegség nyomai eltűntek volt ugyan véglegesen, de az újból felvett munka idegzetét még jobban merítette ki, s megrendítette gyenge egészségét. Bizonyára ez volt oka annak is, hogy ily erőszakos módon kívánt véget vetni a rá nézve t ű r h e t e t l e n állapotnak. S vonjuk bár kétségbe, hogy alkalmas lett volna a tőle használatba vett mód, mint Littré teszi (i. m. 306.); azt nem fogja senki kétségbe vonni, hogy az embernek, ki nemzetét oly művel ajándékozta meg, milyen a »Cours de philos. positive«, joga volt ahhoz, hogy állása ne legyen kitéve irigykedő bornirt emberek önkényének s hogy joggal méltatlankodott a sokfélekép nyilvánuló elnyomási, aljas szándék miatt. Az elkeseredettségnek, melyet lelkünkben az el nem ismerés okoz, legtermékenyebb talaja az elsigázott idegzet s a munka által halálosan elkinzott lélek.

De vannak itt egyéni momentumok is. Comte családi élete nem volt szerencsés; Littré, minden igyekezete dacára, ezt elvitatni s ellenkezőjét csak valószínűvé is tenni nem bírta. Miné ingadozóbb lett állása s háztartása, annál nehezebben lehetett vele kijönni. Neje ugyan 1826 óta kimélte, mint Littré mondja, de ellentétesek voltak a felfogásban; Comte speculativ életre hajlott, neje tétlen elmélkedéstől óvni akarta. 17 évi együttlétk alatt bizonyosan sok kellemetlenségük volt közösen és a mi fő, — gyermek nem volt, ki az asszonyt férje dolgaiba való illetéktelen beavatkozástól bizonyos pontig eltávolította s a férfinak azon reális pontot nyújtotta volna, melyben mély kedélye összes

érzelmeit összpontosíthatta volna. Így nagyon érthető, hogy Comte »par suite d'une fatale inclination« egy oly asszonyhoz érezte magát kötve, ki »une femme dépourvue d'affection« volt; az az a házasság neki nem volt öröm, hanem igen nagy teher. Comte erre nézve J. Stuart Millhez irt egyik levelében ez értelemben nyilatkozik,* s nekünk ezt a lelki állapotát kell tekintetbe vennünk, hogy lépéseit megértsük. Helyesen látta-e Comte a dolgot vagy jobban ismerte-e az asszonyt Littré, az itt egészen mellékes dolog s az olvasó helyes ízlésére bízható ennek az eldöntése.

Eléggé világos ez előzményekből az, hogy Comtenak contemplációra hajlandó lelke nélkülözötte az ahhoz szükséges nyugalmat és egyensúlyt s a következményekkel nem törődve panaszos kiáltás tört ki méltatlanul kinzott szívéből, midőn a »Cours«-nak VI-dik kötetét világgá bocsátá. 1842. Jul. 19-én irta e kötethez azon nevezetes (fameuse) előszót, mely állásába került, a mint azt maga 1844. dec. 25-ként irt levelében Mill nek írja: »most kezdődött az ötödik és utolsó felvonás azon személyes drámában, melynek én vagyok a tárgya több mint két év óta. Ama nevezetes előszó vagy inkább a 6-dik kötet publicatiója képezte 1842. az első felvonást, melyet követett egy per, melyet én nyertem; jön azután, mint 3-dik felvonás, az én ideiglenes győzelmem 1843-ban, erre a súlyos vereség, melyet Ön ismer, 6 hónap előtt. A vége lesz kétségkívül 1846-ban, s ez meglehetősen sötétnek ígérkezik.« Az előszó röviden vázolja Comtenak életét, törekvéseit, állásának ingatagságát s azon ellenségeket, kik ellene szöveterkeztek a positiv philosophia miatt, úgymint a papságot, a metafizikai iskolát s a matematikusokat; mindezeket igen hevesen támadja, de kiváltképen egy jegyzetben (15-dik lap) Arago-t,

* Paris 1842. aug. 24. »Marié depuis plus de dix-sept années, par suite d'une fatale inclination, à une femme douée d'une rare élévation, à la fois morale et intellectuelle, mais élevée dans de vicieux principes et suivant une fausse appréciation de la condition nécessaire de son sexe dans l'économie humaine, son défaut total d'inclination pour moi n'a jamais permis, que sa tendance indisciplinable et desposique pût être à mon egard suffisamment compensée par ces affectueuses dispositions, seul privilège où les femmes ne puissent être suppléées et dont l'anarchie actuelle les empêche de sentir convenablement l'heureuse puissance.«

kinek személyes befolyásából származtatja az École-nál divatba jött elnyomási törekvéseket. »Toute personne bien informée sait même maintenant que les dispositions irrationnelles et oppressives adoptées depuis dix ans à l'École polytechnique émanent surtout de la désastreuse influence exercée par M. Arago, fidèle organe spontané des passions et des aberrations propres à la classe qu'il domine si déplorablement aujourd'hui.«

A kiadó Bachelier, ki Aragonak külömben is le volt kötelezve, olvasván e jegyzetet, kérte Comteot, hogy azt hagyja el, úgysem fontos az a kötet tartalmára nézve; s midőn Comte e kérését megtagadta, a nyomást beszüntette. De Comte törvényes uton kényszerítette a nyomás folytatására mire Bachelier Comtenak tudta nélkül egy »Avis de l'Éditeur«-t csatolt a VI-dik kötethez*, melyben mosakodik az Arago ellen elkövetett hálátlanság látszata ellen s Arago egy oly nyilatkozatát közli, mely körülbelül annyit tartalmaz, hogy Comte a matematikához egyáltalában nem ért. Comte megkapván a maga példányát látta, mi van könyvében s a kalmárlélek ezen meghunyászkodási productumában méltán látván az irói jognak megsértését, pert indított Bachelier ellen. A pert megnyerte, Arago barátjai méltatlankodása dacára, s a törvényszék megítélte, hogy 1. el kell hagyni ezen Avis-t a még nála levő valamennyi példányból 2. felbontja a szerződést a Cours további kiadásaira vonatkozólag 3. Bachelier fizeti a perköltségeket (Comte 10,000 frank birságot kívánt a szegények számára.).

Ezen lépés után gyorsan következett a többi. 1843-ban, mikor Comteot újból kellett examineurnek választani, ezen előszó miatt hatalmas ellenpártja támadt az Écolenál s ő Mill előtt nem titkolja azon aggodalmát, hogy a helyet el fogja veszíteni. Ez alkalommal de Blainville és Poinsot még megvédték; a következő évben 1844. azonban 9 szóval 5 ellenében meg nem választását határozták el s ennél megmaradtak, bár a miniszter maga látszólag pártját fogta Comtenak. Comte csendesen tűrte a csapást; a harc kezdetén a közönséghez készült fordulni, de a kizárás bekövetkeztekor elállott ezen tervétől. Külömben Comte mindvégig elvi harcot látott sorsában s nem

* I. szövegét Littré i. m. 313. l.

birta elhinni, hogy személye ellen lett volna az egész hajsza indítva. Fájalta ugyan a dolgot erősen; de látván, hogy vannak férfiak, kik tanait méltatják, a martyrium gondolatában találta megnyugvását. Ez elismerés legelőször is Angolországból érkezett; David Brewster már 1838-ban írt róla egy cikket a *Reveu d'Edinburgh*-ban s 1843-ban Aug.-ban F. C. jellel a *British and foreign Review*-ban. Franciaországban Littré Emil írt róla a *National*-ban 1844—1850-ig, mely cikkek később egy könyv alakjában jelentek meg (*Conservation, révolution et positivisme*. 1852.). Ugyancsak 1852-ben Januáriusban a *Revue methodiste*, mely New-Yorkban jelent meg, méltatta Comte tanait.* Ez elismerés gyógyító ir gyanánt hatott Comte lelkére a megpróbáltatásnak ezen nehéz napjaiban.

A csapás azonban, melyet az *École* geometriái rámértek, anyagilag is érzékenyen sújtotta Comte-ot. J. St. Mill, kivel már 1843-ban közölte volt aggodalmait, ugyan ez évben felajánlotta neki anyagi támogatását; de Comte, ki már akkor a társadalmi osztályoknak kötelességeit rendbe hozta volt magánál, azon nézetben volt, hogy nem az egyes, hanem a társadalom gazdasági kötelesek a szellem munkásait díjazni s köszönettel bár, de mégis visszautasította Millnek »testvéri ajánlatát« (levél 1843. jun. 29.). Most, midőn a meg nem választatás folytán 5000 frcot vesztett évenként, kifejti Mill előtt állapotát s Mill értesítette Comte-ot arról, hogy e veszteséget három férfiú kész neki pótolni, úgy mint: Grote, a görög történelem híres írója, Molesworth és Raikes Currie. Ez történt Augusztus első napjaiban, mert Comte már Aug. 15-én felel s megköszöni. Az angol segély 6000 frcra rúgott; 3000-et azonnal, a többi 3000 frcot 1845. febr.-ban kapta. Mill ezen kívül felkérte, írjon az angol folyóiratokba, vagy ő, vagy Bain, vagy Lewis majd fordítják dolgozatait. De a terv abban maradt ismeretlen okoknál fogva.

Comte a segélyt nem sokára elköltötte; azon reményben élt, hogy a következő évben vagy egy másik *examineur* helyébe választják vagy bármi módon rehabilitálják s ezért kívánja, hogy a segélyt 1845—46-ra is megadják barátai. De Mill közbenjárása nem sikerült; csak Grote küldött még 600 frcot, a töb-

* Robinet i. mű 198. sk. 1.

biek többé nem akartak résztvenni. Comte kegyetlenül csalatkozván, Millnek (1845. dec. 18.) egy levelet ír, melyre vissza fogunk térni s melyben fejtegeti, hogy a segélynek nem lenne szabad elmaradnia, annak, a positiv philosophia érdekében, állandónak kellene lennie. S midőn célt nem ért, sőt Mill barátjait még védelmezni is merte, a viszony elhidegült köztük, a levelezés megszűnt, bár egy időben (kivált az asszony társas állására vonatkozólag az 1843-ik évben) igen élénk volt s a barátság véglegesen megszakadt köztük. Mind ezen, az eddigi adatokból meg nem érthető dolgok azt jelzik, hogy Comte-nál nemcsak anyagilag, hanem szellemileg is nagy változás állott be s e változásnak okait leszünk kénytelenek kutatni.

Itt még csak azt említjük meg, hogy Comte nejétől 1842-ben elvált, miután az (Robinet i. m. 201.) aug. 5-én önkénynt elhagyta házát. Az elvált nőnek 1844-ig évenként 3000 frcot fizetett; mikor helyét elvesztette, 2000-re szállította le, mit élte végéig hűségesen fizetett neki. A viszony köztük az elválás után nem szakadt meg véglegesen, hanem nyugodt barátság színezetét öltötte magára.

Böhm Károly.

(Folyt. köv.)

SPENCER HERBERT PHILOSOPHIÁJA.

A sociológiára vonatkozó nézetek.

(Második közlemény)

VIII. A szertartásos kormányzat viszonya a politikai és egyházi kormányzattal.

Legnagyobb részét annak, mit ezen és a következő fejezetben mondandó lesznek, a magyar olvasó már bővebben olvashatta a Bpesti Szemle 1878. évi folyamában. (32—36. 42. sz.). Spencer a maga philosophiájához csak hű maradt, midőn azon nézetet vallja, hogy a szertartásos kormányzatnak, a pol. kormányzatnak és az egyházi kormányzatnak egy és ugyanazon alapja van. A szertartásos kormányzatnak tárgyát képezik mindazon szabványok, melyek az emberek mindennapi érintkezését egymással rendezik. Időben a szertartásos kormányzat megelőzi a másik kettőt (Ceremonial Institutions 6. l.), alapja pedig a hatalmasabbtól való félelem és azon magaviselet, melyre e félelem késztet. A »Ceremonial Institutions« című munkában kifejtett nézeteknek magvát már az 1854-ben megjelent »Manners and Fashion« című essyben találhatni; ott pedig Spencer e három irányú kormányzatnak viszonyát egymással ily módon fejt ki: »Ha képzeletünkkel azon rég mult időre térünk vissza, mikor az emberek theoriái a dolgokról még nem alakultak, ha a győző főnököt (chief) úgy képzeljük el, a mint az homályosan alakult az ősi hitregékben, költeményekben és rómokban; azt láthatjuk, hogy mindennemű magaviseletnek szabályai az ő akaratából folynak. Minthogy ő törvényhozó ép úgy, mint bíró, alattvalóinak minden perlekedését egymás közt ő dönti el, és szavai törvénynyé válnak. Az ő iránta való respectus (awe) a vallásnak kezdete; cselekvéseinek elvei

emennek első parancsai. Az emberek azon módokon tanusítják alávetettségüket, melyeket ő szab elő; és ezek hozzák létre a megszokásokat (Manners).« (Essays I. 84. l.).

A dolog másképen el sem képzelhető, mint úgy, hogy a szertartásos kormányzat a hatalmastól való félelemből származék. Az ember ősállapotában csak úgy élhet meg, hogy állatokat ejt el, emberekkel küzd, ő akkor sok tekintetből és okokból antisocialis érzelmű; a társadalom tehát csak úgy indulhat fejlődésnek, ha van egy drákói hatalom, melytől mindenki fél. Ha már most valaki cselben, erőben, bátorságban a többiek közt kiválik, a vadember azt könnyen egy magasabb lénytől származottnak gondolja, fél tőle, tiszteli őt, és egy ilyen ember képezheti majd a szétmálló elemeknek összetartó kapcsát. Ilyen embernek Alter-egoját, annak halála után, isteni lénynek tekintik; ilyen embernek fiát isteni származásúnak képzelik. Látni való, hogy Spencer szerint az emberek ősállapotára teljesen alkalmazható Carlyle azon nézete, mely szerint a nagy emberek, a hősök adják meg a fejlődésnek impulsusát.

A társadalmi együttlét a rokonszenvet, az együvé-tartozásnak érzelmét fejleszti; az ember mindennemű érintkezésbe jő embertársaival s socialisabb érzelművé válik. De hogy ezen társadalmi együttlét lehetséges legyen, szükségesek a külső magaviseletnek szabályai, melyek az embert megfékezik és ahhoz szoktatják, hogy társával megférjen; e szempontból e szabályoknak valóságos nevelői szerepük és hatásuk van. Mentül inkább fejlődik a tudomány, művészet, kereskedelem és ipar, annál kevésbé lesznek oly szertartások szükségesek, melyek az embert megfékezik, annál inkább fejlődhetnek oly megszokások, melyek a társas együttlétet valósággal édessé teszik. Ugyan e szempontból Spencer a társadalomnak kétféle állapotát különbözteti meg, a harczias (militancy) és az iparit (industrialism); az előbbivel szigorúbban körülírt és követelt társadalmi szertartások vannak összekötve, az egyes rendek már külsőleg is öltözetük és fellépésük módja által vannak egymástól elválasztva, az utóbbival csak a magaviseletnek oly szabályai járnak, melyeket a gyöngédebb érzelmek sugallanak, de melyek nem valamely szigorú etiquette-nek szabványai. Szem előtt kell azonban tartani, hogy Spencer szerint az egyes szertartások nem egy közös megállá-

podásnak eredményei, hanem szint' oly módon a társas életnek fejlődményei, mint akár a vallás, a nyelv, az állam formája, vagy más.

IX. A szertartásoknak egyes alakjai.

Spencer a szertartások ezen alakjait tárgyalja ilyen rendben: győzelmi jelvények, tagcsónkítások, ajándékozások, látogatások, tisztelgő bókolások, megszólító formák, címek, jelvények és jelmezek, további osztály-elkülönzések, divat.

A szertartások mindezen formáinak legkiválóbb alapja a gyöngének félelme a hatalmastól, vagy a mi avval összefügg, hogy a gyöngé a hatalmast magaviselete külső formáiban utánozza. Lássuk egyenkint: 1. A győzelmi jelvények mint olyanok, nem tartoznak közvetlenül a szertartásokhoz, de közvetve igen is, mert a vadnépeknél ezek szoktak a rangkülönbség alapjául szolgálni, és olyan szokások által, melyek a győzelmi jelvények vételével keletkeznek, lehet a többi szertartásoknak jó részét magyarázni. A társadalom kezdetein az az úr, ki a harcban a legvitézebb, ezt pedig úgy mutatja ki, hogy a legtöbb ellenségnek levágott fejét képes felmutatni. Büszke a vadember, ha lakásában, vagy körülé sok emberfej van, és arra törekszik, hogy mentül több legyen ott; arra is használja ezeket, hogy a többi vadembereket visszaretentse. Később terhesnek találták azt, egész emberfejeket összerakosgatni, megelégedtek állkapczákkal, szkalpokkal, de sőt még fogakkal is; ez utóbbiakat mint kitüntető dísz magukkal hordozgatták. Ha valamely vad főnök hatalmassá, félelmetessé lett, alattvalói úgy iparkodtak kegyét nyerni, hogy ilyen emberrészeket adtak át neki, és így a szertartásnak egyik legkezdtelegesebb faja szülemlett meg. 2. Azon szokásból, hogy a megholt embernek egyes részeit levágták, fejlődött azon szokás, hogy az élő embert testének egyes részeitől megfosztották. Hasznosnak találták, hogy az ellenséget, ha teheték, életben hagyták, de rabszolgájukká tették. A vadember azonban conservatív természetű és így a megcsónkításoknak szokását megtartotta, csak hogy olyanokká változtatta azokat, hogy a rabszolga munkaképessége legkevésbé szenvedjen általuk. Nem szabad felejtenünk a vadembernek azon nézetét, hogy azt gondolta, hogy ő maga, részben vagy teljesen, mind arra képes lesz, mire az.

képes, kit megcsonkított, és kinek egyes testrészét birtokába ejtette. Így vette az alávetett embernek fogát, haját, így fejlődött azon szokás, hogy a rabszolgák, megkülönböztetésül a szabad emberektől, rövid haját viseltek. 3. A tisztelet-adásnak egy további módja az ajándékozás. Oly társadalmakban, hol a főnöki hatalom csekély, az ajándékozás kevéssé szokásos és nem rendszeres; erős központi hatalommal bíró társadalmakban, a főnöknek adott ajándékok rendesekké, valóságos adókká válnak. A főnök sokszor követeli, hogy legfőbbjei ajándékokkal jöjjenek hozzá, hogy loyális érzelmeiket ily módon fejezzék ki. 4. Az ajándékozással összefügg a látogatás szertartása, »Az ajándékozás primitív alapjában magában foglalja azt, hogy azon személynek látogatására megyünk, kinek az ajándékot adjuk. Innen, associatio következtében, ezen (látogató) actus maga is tiszteletadást fejez ki, és esetleg a tiszteletadási szertartásnak jellegét ölti magára.« (Cerem. Inst. 105. l.). A mint az eleintén önkéntes ajándékozás kényszerített ajándékozás adóvá válik, úgy az eleintén önkényes látogatás kényszerített látogatássá válik. Idő multával, nem csak a főnökök tiszteltetnek ily látogatásokkal, hanem a feljebb valók is, a mint nekik is alkalmilag tiszteleti ajándékokat adnak, míg végre csak udvariasság lesz a dologból. 5. A tisztelő bókolások (obeisances) annyira járnak már természetünkkel, hogy azokat már a legrimitivebb népek — de sőt ahhoz hasonló állatok — is feltüntetik. Sok ilyen bókolásnak az a mimikája, mintha az illető mondaná: nem kell engem leigáznod, már le vagyok igazva. A tisztelő bókolásoknak egy példájáról érdekes lesz megemlékezni. Igen elterjedt azon szokás, hogy ilyen tiszteletadás alkalmával az illető földre veti magát, a hatalmasnak lábát csókolja, vagy a hatalmas lábát a tiszteletadónak nyakára teszi, szóval, a tiszteletadásnak már külső alakja is azt fejezi ki, hogy a gyenge megadja magát; idő multával e földrevetésből lesz egy kis hajlongás, bókolás, melylyel most a művelt emberek egymást megtisztelik. A nyelv hasonló tünetnyeket tüntet fel; eleintén telthangzású, jelentő szavak rövidke, önálló jelentőséggel nem bíró ragokká zsugorodnak össze. 6. A mint a bókolásban az egyik tettel akarja kifejezni, hogy a másiknak leigázottja, szolgája, úgy a megszólítási formákban szóval teszi azt. Ismeretes a »szolgája« szólam. Vagy ellenkezőleg, úgy

akar hízelegni a feljebb valónak, hogy azt magasztalja; régibb időkben az uralkodót »istennek«, »isten fiának« szólították. 7. De nem csak királyokat, hanem egyáltalában feljebb valókat seniornak, seigneurnek, dominusnak neveztek, mi idő multával annyira elkopott és mindenki iránt használtatott, hogy most az olasz mindenkit *signore*-val, az angol *sir*-rel, a francia *monsieur*-rel szólít meg, mely megszólításokban mindenütt a senior rejlik. 8. Ha valaki a harcban győzedelmeskedett, s e győzelemnek jelvényeit, mint kitüntető jelvényeket magával hordja, ez alapja minden jelmeznek, mely eredetileg mindig a hatalmat fejezi ki. A király előtt jogart, kardot vittek, vagy, mint Ugandában, csak a főnök visz több dárdát, jeléül annak, hogy hatalma nagyobb, vagy, hogy ő már több ellenséget győzött le. Később mindenféle módon változott a jelmeznek ezen külső alakja, de akár vegyük a római *consul fasciculus*ait, akár az emberek ruházatát vagy címereit, a jelmezek mindig a hatalmat fejezték ki. Harcias szellemű államokban ezen jelvények és jelmezek még most is sokkal feltünőbbek, mint kitűnően iparral foglalkozó államokban. Angliában ritkán látni egyenruhát. 9. De vannak még más módok, melyekkel a társadalmi feljebbvalóságot ki lehet fejezni. A harcban a győző rendszeren a legyőzött felett van, láttuk, hogy sok helyen a hódolattévő a földre veti magát; innen azon szokás is fejlődött ki, hogy gyülekezetekben a főnök a legmagasabb helyet foglalja el. Wallace meséli, hogy Lombock szigetének Rajaha angol kocsit rendelt, melyet, miután az megérkezett, hasznavehetetlennek talált, mert a kocsisnak ülőhelye magasabb volt, mint az övé. — Cerem. Inst. 194. l.

A szertartásos kormányzatnak eddig említett fajai által osztály-különbségek állapítottak meg; a divat (*fashion*) ez osztály-különbségeket megsemmisíteni törekszik. Az alattvaló nem csak avval iparkodik feljebbvalójának kegyét megnyerni, hogy hódolattát külső jelekkel fejezi ki, hanem avval is, hogy feljebbvalójának szeszélyeit utánozza, vagy gyöngeségeit, nehogy kitűnőbbnek tűnjék fel, mint feljebbvalója. Ha Darfur sultánja véletlenül a lóról lebukik, egész kísérete lováról leveti magát, mert különben megveretik. — Cerem. Inst. 206. l. — Ismeretes, hogy az udvarnak szokásai, szeszélyei igen sokszor utánoztattak a főnemesektől, nemesektől és így tovább.

X. Az állami életről általában, és a néptörzseknek összetömrülése államokká.*

A sociologia ezen részében a tárgynak bonyolultsága felette sok nehézséget gördít a tudomány művelője elé. Sokkal egyszerűbb volna feladat, ha minden nép, a körülötte lévő népeknek befolyásától menten, ugyanazon helyen maradván fejlődne. De tényleg minden népnek fejlődése a többi népeknek behatása által módosíttatik, módosíttatik nemzeti típusa még az által is, hogy más törzsből való egyének, törzsek, sőt nemzetek vele egyesülnek, összeolvadnak; módosíttatik az által, hogy más területekbe vándorol. Ez által a nép alkata, fejlődési iránya változik.

Népek úgy fejlődnek, hogy az eleintén egymástól független családok egyesülnek, törzseket, később nemzeteket képeznek. De ugyan ez összetömrülés alkalmával kormányzati intézmények is fejlődnek. A kormányzati osztálynak feladata inkább abban áll, hogy a népeknek életét szabályozza, mintsem hogy nemzetgazdasági szempontból vett javakat, vagy akár szellemi javakat teremtsen; e szabályozó (regulativ) osztály túltengése csak a productiv osztály hatalma árán történhetik, sőt a népnek fejlődését akadályozhatja, hogy ne mondjam, megakaszthatja. Minden intézmény önnön magát iparkodik fentartani, és útját állja minden új, vele nem egyeztethető intézménynek; mentül inkább szaporodnak az állami regulativ intézmények, annál inkább veszít a nép plasticitásából, annál kevésbé képes az új körülményekhez alkalmazkodni: a szabályozó intézmények képesek a népnek még belterjü és külterjü nagyobbodását is megakasztani. Ha meggondoljuk, hogy az egyes néposztályok magok is megváltoznak, midőn, a többi néposztályokra hatván, azoknak visszahatását érzik, ha meggondoljuk, hogy ezen ily módon változott néposztályok másképen hatnak a többi változott néposztályokra, akkor elképzelhetjük azt is, milyen bonyolult feladat még akkor is az állami élet és fejlődés törvényeinek kikutatása, midőn az idegen népek által történt ráhatásnak tényezőjét és a geographiai ténye-

* A következő fejezetek X—XIV. a »Political Institutions« című, Londonban 1882-ben megjelent munkának tartalmát foglalják magukba.

zót a számításból teljesen kihagyjuk. Az állami életnek és fejlődésnek törvényeit azért csak nagy körrajzokban írhatjuk le.

Vannak körülmények, melyek az ősi családoknak összetömörülését törzsekké, népekké előmozdítják, vannak olyanok, melyek azt akadályozzák. Az előbbiek közé tartozik azon geogr. helyzet, melynek következtében az ott lakó törzsek eléggé sűrűen lakhatnak, de bizonyos határokon túl nem terjeszkedhetnek, természetesen a polynesiái szigeteken; ott az erősebb törzs, a túlhatalmas főnök elől a gyöngébbek el nem futhatnak a tengerbe: ellenkezőleg az esquimók hazája olyan, hogy az emberek sűrűen együtt nem lakhatnak, ott állam soha nem fog fejlődhetni. Az ősember inkább antisocialis, azt csak a közös ellenségtől való félelem, talán a közös érdek a vadászatban, vagy más efféle érdek és a kisebb családi körhöz való rokonszenv tarthatja kapcsolatban embertársaival. — Ha a törzsek alakultak, ezek sokszor csak úgy szaporodnak, hogy a szomszéd-törzsekből egyeseket elrabolnak, vagy hogy egyesek önként hozzájuk csatlakoznak. Csak később, midőn a törzsek népekké tömörültek, szaporodnak azok oly módon, hogy egész törzseket bekebeleznek. Érdekes e tekintetben a római birodalomnak növekedését figyelemmel kíséreni. A monda szerint eleintén egyes gonosztevők futottak Romulushoz, és a rómaiak a sabinai nőket rabolták el. Később egyes latin, etruszk város egyesítették Rómával, majd egyes népek lettek a rómaiak alattvalóivá és végre Pompeius annyival tárgította ki a birodalomnak határait, mint előtte senki más. Sok függ a népnek jellemétől, multjától és más körülményektől, hány népet tud az assimilálni, milyen tartós birodalmat tud az alkotni. Ha nagyobb a birodalom, akkor a kormányzati osztályok rendszere át meg át hálózhatja a törzseket és a cataloniai hivatalnok jobban rokonszenvezhet a castiliai hivatalnokkal, mint saját cataloniai társaival. Sokszor csak a birodalomnak szétbomlása teszi világossá, milyen lazán függték össze az egyes részek, mint ezt a perzsák, Nagy Sándor birodalma és a mostani török birodalom föltünteti. Evvel kapcsolatosan igen természetesen látszik azon kérdésnek megfejtése, honnan ered az államhatalomnak ereje. Igen sok ember, midőn tüneteket magyarázni iparkodik, csak azoknak felszínét vizsgálja; ha a hullám a parthoz ütődik, sok ember megelégszik avval, hogy azt mondja: a szé

hajtja oda. De mi támasztja a szelet? honnan ered a levegő melegségének különbsége? honnan ered a napnak melege? Lám, megannyi megfajtott feladvány. Szintúgy sok ember a politikai tünetek okainak csak felszínét látja, gondolván, hogy a politikai intézményeknek maguknak van immanens erejük. »Mostanáig sem fogják fel tisztán azon tényt, hogy a kormányoknak, mint olyanoknak nincsen erejük, hanem hogy azok más erőnek csak eszközei. Ezen erő meg volt, mielőtt kormányok csak támadtak volna is, de sőt a kormányok csak tőle teremtettek; ez működik folyvást általuk, habár többé-kevésbé elrejtve.« 318. l. Mi tehát Spencer szerint azon végső erő, mely minden államhatalomnak alapja? Az általános érzelem, az állam jóléte iránti érdek, szóval azon irány, mely felé az általános népérzelem törekszik, azon hatályosság, melylyel célja felé törekszik. »A politikai hatalom legeredetibb alakjában a közérzelem, mely oly agens által működik, mely határozott vagy határozatlan alakban megalapított (established).« 321. l.

XI. A népeknek elkülönülése rendekké és evvel kapcsolatban a társadalmi osztályok funkciójának elkülönülése.

Hogy a népek egyes tagjainak nem lesz egyenlő állása, hatalma és befolyása a többiekre, előre is feltételezhető; hiszen az emberek nem egyformák. Csak nézzük, mi történik, ha gyűlést tartanak. Lesz ott elnök, lesz ott szóvivő, és lesz ott egyszerű hallgató, ki legjobb esetben szavaz. — A férfi és nőnem természete oly különböző, hogy állásuk ritkán lesz egyforma. További osztály-különbségek a szó szoros értelmében csak ott fognak fejlődni, hol a társadalom a műveltségben már némileg haladt; széltiben barangoló, egymással való összeköttetés nélküli vad embercsapatokban senki társadalmi rendeket és osztályokat keresni nem fog. Mindaddig, míg az emberek, rendes lakhelylyel nem bírván, egy más törzsnek csordáit csak elhajtják és ezért harcza keverednek, mindaddig csak is arról lehet szó, hogy az egyik vagy másik egyén, e tusában fogságba jutván, az ellenséges törzs valamely tagjának rabszolgája lesz; de midőn egy hódító törzs egy másikat, mely állan-

dóan lakik valamely földterületen, meghódít, akkor megtörténik az is, hogy a meghódított törzs vagy rabszolgaságba (slavery), vagy csak szolgaságba (serfdom) jut. A harczosok eleintén rendszeren egyuttal a földnek birtokosai, ők képezik eleintén a társadalom legvagyonosabb osztályát. Az osztály-különbségeknek még többféle más okai vannak: örökösödés által nagyobbodik az egyesnek vagyona, mi őt a többiek közt kiemeli; sokszor az is, hogy a legidősebb fiú majd a család fejévé lesz. A kitünőbb osztályok jobban öltözködnek, jobban táplálkoznak, mivelődnek; tehát physice és szellemileg is mind nagyobb lesz a különbség köztük és a többi osztályok közt. A művelődés haladásával végre a kereskedelem, az ipar is módja a vagyonszerzésnek; az emberek, kik így vagyonosakká lettek, tekintélyesekké is lesznek, míg végre az industrialismus a militarismus által felállított társadalmi válaszfalakat ledönti és a társadalmi egyenlőséget, megnyire lehetséges, helyre állítja.

1. A főnökség fejlődése. Midőn a példát a gyülelésről említettem, szó volt elnökről, szóvivőkről, hallgatókról. Ehhez hasonló tényezőket Spencer minden kezdetleges társadalomban, illetőleg államban tételez fel, ő the three components of the three-une political structure-nek nevezi. A társadalom kezdeteiben e három tényező nincsen szigorúan egymástól elválasztva, hiszen three-une-nak nevezi Spencer; de később mindinkább különödik, minden egyes tényező határozott alakúvá lesz, és határozott módon működik. Lássuk csak a főnökség fejlődését. Olyan népek, melyek a műveltség legalantabb fokán állanak, melyek békés jelleműek és határozott helyen állandóan nem laknak, nem ismernek főnököt. Az ellenségnek közös megtámadása, vagy a közös védelem ellene támasztja és fejleszti a főnökséget; ki ilyenkor a legbátrabb, legerősebb és legagyafurtabb, az lesz a harczias csapatnak természetes főnöke. Mentül állandóbbak e harczok, annál inkább fog az ideiglenes főnökből ad hoc állandó főnök válni és evvel kapcsolatban hatalma nagyobbodni. Majdnem oly nagy befolyása, mint a kirívó harczosnak, van a vadnépeknél a bűvésznak, kiről azt hiszik, hogy a külső természetnek, sőt a gonosz szellemeknek parancsolhat, ki bárkit betegségbe ejthet, valamint attól meg is szabadíthatja. A főnökség eleintén örökösödés útján nem megy át az utódokra.

Csak miután a családi viszonyok odáig fejlődtek, hogy a gyermekek az atya és nem az anya családjához számíttatnak, csak akkor kezd a főnökség is örökösödés útján az utódokra átszármaszni. Ez örökösödést elősegíti azon vélemény, hogy a fiú az atya kitünő tehetségeit örökli, hogy ő az elhunyt atya szellemének oltalmában részesül, hogy ő a megholt elődöknek szellemeivel közvetlenül társaloghat.

Ha több törzs egyesül és egy egységes államot kezd alkotni, akkor ez állam főnökségének fejlődése hasonló stadiumokon megy keresztül, mint a főnökségé az egyes törzseknél. A folytonos háború az egyes törzseket arra készíti, hogy a törzsfőnökökön kívül egy közös főnököt válasszanak; ez eleintén a törzsfőnökök közt csak a primus inter pares. A folytonos háborúskodás mindinkább növeszti hatalmát a törzsfőnökkel szemben, de eleintén mindig választatik. — Sokszor ugyan e választás csak formai, mert csak az uralkodó család tagjai választathatók, vagy mi több, a választás a megholt nemzetfőnöknek legidősebb fiára esik. De a népek igen sokszor jó hosszú történelmi fejlődésen mennek keresztül, míg a főnök nem választás, hanem örökösödés útján lép a trónra.

A mint az állam nagyobbodik és evvel kapcsolatban a főnöki hatalom nagyobbodik, más szempontból tekintve ugyan ez gyöngül. Eleintén a főnök mindent intézhet el, de később az ügyek annyira felszaporodnak, hogy neki sem ideje, sem képessége nincsen, hogy azt megtegye. Tanácsosokat, kormányzókat vesz maga köré, kikkel kormányoz; ezeknek informatiójától függ intézkedése, ezek hajtják végre parancsait, sokszor tetszésük szerint. A nagy közönség a főnök elé sem bocsáttatik, és így minden reményét a főnöki tanácsosba fekteti; a közönség hamar észreveszi, hogy annak informatiójától minden függ, és hozzá szokik, hogy annak kegyét keresse. Több államban a főnök valóságos istennek tekintetik, kit csak legközelebbi környezete láthat, és mire fejlődhetik ez, látjuk a major-domus, nagy-vezír és sogun-nak hatalmában.

Milyen valamely népnek kormány-formája, az java-résztében a népnek jellemétől függ, és így igen sokszor megesik, hogy a nép jó sokáig, ha nem is mondom állandóan, oligarcháktól kormányoztatik; hegyes, mocsáros, nehezen megközelíthető vidék is,

melyben magában a közlekedés meg van akasztva, elősegítheti az oligarchiai kormány-formát, mely sokszor a monarchikus kormány-forma felbomlásának eredménye. Innen látjuk, hogy az egyeduralom nem annyira a természetes kormány-forma, hogy annak eleintén mindenütt kellene fejlődnie, de elősegíti fejlődését a hosszabb ideig tartó háborúskodás és az államnak mind nagyobb kiterjedése.

2. A tanácsadó és képviselő testületek. A tanácsadó testületeknek eredetét is a kezdetleges népeknek harcias foglalkozásában kell keresni. Az országgyűlések — ha úgy szabad szólanom — harcosoknak gyűlései voltak, mire az is vall, hogy igen sokáig fegyveresen jelentek meg az egyesek a gyűlésekre. Már e gyűléseken tűnhettek ki egyesek ügyességük által. Minthogy eleintén a harcosok egyúttal a földbirtokosok is voltak, egyesek mindinkább kiváltak, mint nagy földbirtokosok, földbirtokuk örökösödés és adományok által még öregbedhetett, és így a különbség ilyen egyes harcosok és a harcosoknak nagy tömege közt mind nagyobb lett. A középkori államok azt is tüntetik fel, hogy a papok, magasabb műveltségüknél fogva, nagy befolyást szereztek ily országgyűléseken, de jellemző, hogy ők is kötelesek voltak a közös támadásra vagy védelemre harcosokat állítani, és nem egyszer valóságos vezérei voltak harcosaiknak.

Ilyen tanácsadó testületnek fejlődését, mely a harcosok nagy tömegéből kivált, az is mozdította elő, hogy a közönséges harcosok a mind bonyolultabb és nehezebben elintézendő ügyekben egyhamar fel nem találták magukat, hogy közösen meg nem beszélhették miképen járjanak el egyes esetekben egyetértőleg, mert az egész országban szétszórtan laktak, és csak rövid időre találkoztak a közös tanácskozmányok alkalmával. Sokan meg sem tehették az utat a közös gyülekezésnek helyére, vagy ha ott voltak is, nem várhatták meg végig a tanácskozások eredményét. Innen fejlődött azon szokás, hogy többen magok közt egy képviselőt választottak, ki érdeküket védte. E körülmény a képviselő-testület fejlődésének legkiválóbb oka, de csakis egyik oka, mert a történelem tanúsága szerint a képviselői kormányrendszernek fejlődése igen bonyolult; nagyon természetes, hogy a történelem a tanácsadó-testület és a főnök hatalma közt egy

részt, másrészt a tanácsadó-testületek kiváló férfja és a nagy tömeg hatalma közt állandó antagonizmust tüntett fel, melyben majd az egyik, majd a másik fél a győztes. Hiszen a magyarok történetében is számos példát találhatni ennek bebizonyítására.

Ime rövid vázlatban láttuk az eredetileg th r e e - u n e hatalomnak megosztását, és a rendeknek elkülönítését főnökké, főurakká, urakká. A rabszolgaság és szolgaság eredetét e fejezet első soraiban említettem röviden, a polgári iparos osztályról röviden lesz szó, ha majd a társadalomnak harcias és ipari jellegét egy külön fejezetnek tárgyává teszem.

3. A legmagasabb államhivatalnokok. Már említettem, hogy az elintézendő ügyek idő multával annyira felhalmozódnak, hogy a főnök, ki eleintén legfőbb vezér, legfőbb bíró, legfőbb pap, személyesen azokat el nem intézheti; tehát maga köré tanácsadókat választ, kik segítik. Sok esetben a főnök legközelebbi rokonai töltik be e hivatalokat (Japánban, régi Egyiptomban), máskor meghitt barátok, kegyencek. E hivatalnokok eleintén nem tisztán államhivatalnokok, hanem inkább a főnök privátemberei. A seneschal, marshal, pohárnok, palotagróf stb. hivataloknak eredete eléggé bizonyítja ezt. Volt többször olyan eset is, hogy e hivatalok egy családban apáról fiúra szálltak, az egyes családok ily módon hatalmasakká lettek és elég bajt okoztak a főnöknek.

Ha a főnöki hatalom nem volt elegendé erős, e legfőbb hivatalnokok rátukmáltattak és ezen érdeksurlodásban fejlődtek e hivatalok magok államhivatalokká.

4. Spencer röviden még a helyi kormányzatról is szól. Fejlődése legtöbbszörre igen bonyolult, eredete pedig az, hogy több törzs egygyé olvad. Az egyes törzsfőnökök ilyen helyi kormányzókká válnak, a törvényt végrehajtó eszközökké. A régi családi összeköttetés is befolyhat ennek fejlődésére, hogy a gens, phratría feje az eredetileg vérrokonok fölötti hatalmat megtartja s végre a hódító célszerűnek találhatja, sokszor kénytelen vele, hogy a helyi kormányzatokat meghagyja.

5. A harcosok és katonák. Eleintén a törzsnek minden tagja harcos. Az első elkülönülés akkor történik, midőn a népnek egyik része rabszolgaságba jut. Egyes kivételes esetekben épen a rabszolgák harcosok. — Though we are told that

in Ashantee (where everyone is in fact owned by the king) the slave-population principally constitutes the military force (565. l.). Az állam fejlődésével ez állapot lehetetlen, hiszen nem lehet mindenkit a munkától elszólítani, nem mindenkinek van módjában, hogy a mind kifejlettebb fegyvereket és egyéb harci szükségleteket (már a legrégebbi időkben a lovakat és csata-kocsit) megvegye, nem mindenki mehet a távoli földön küzdendő csatákba. De még más körülmény is járul hozzá, hogy a harcosok néposztálya fejlődjék. Eleintén a csata egyesek elleni küzdelemből áll csataterv és csatarend nélkül, de később a támadás, védelem combinált terv szerint történik, a fegyvernemek nem egyformák, e különböző fegyvernemeket egy combinált összehatásra kell felhasználni; erre pedig az egyes harcosokat be kell tanítani. Így fejlődik a harcosok osztályából a katonaosztály. Hogy az újabbkori kifejlett fegyvernemek csak előállítassanak, már arra szükséges egy oly kifejlett ipar, hogy csak egy bizonyos néposztály foglalkodhatik állandóan a harccal.

Milyen befolyásos még most is a harcosnak állása, mutatja az, hogy zavaros időben a főhadvezér rendszeren az egész államnak főnöke lesz.

6. A birói osztály. Az igazságszolgáltatás is eleintén a legszorosabb kapcsolatban áll a harccal. Ha az arabok békét kötnek, mind a két harcos fél olvassa meg halottjait és az egyik vagy másik párton lévő többletért halottakban fiztetik a vérpénz. 582. l. A fejlődő társadalom kezdetén a legtöbben jogukat fegyverrel kezükben keresik. Végre az egyesek fegyveres erejét az államereje helyettesíti, de az igazság p a l l o s a még most is szerepel, habár csak mint jelvény. Eleintén ugyan azon gyűlésen, midőn az államügyekről, háborúról tanácskoztak, igazságot is szolgáltatottak. A király nyilvános helyen, a hol épen tartózkodott, meghallgatta a panaszokat, mondott ítéletet, ugyanazt tette a helyi kormányzó a király nevében. lévén hadvezér és biró egy személyben. Az állam további fejlődésének iránya szerint e legfőbb birói hatalom vagy a főnök kezében marad (a fenyítő törvényszék ítéletei nálunk most is határozottan kimondják azt), vagy egy oligarchia kezében (Velencében), vagy az egész nép kezében. Ha a főnök kezében marad a legfőbb birói hatalom, akkor az elintézendő ügyek felszaporodása arra kény-

szeríti, hogy az igazságszolgáltatásra embereket (kik eleintén teljesen környezetéhez tartoznak) kirendeljen; ezek az országban vagy ide-oda vándorolnak, vagy mint tartományi kormányszók egy helyen laknak. Végre az ügyek bonyolultsága és sokasága azt kívánja, hogy egy rendes birói osztály kifejlődjék.

XII. Törvények, tulajdon, jövedelem.

Miután Spencer azt vizsgálta meg és fejtette ki, miképen különülnek el az egyes társadalmi osztályok, három lényeges társadalmi olyan fejlődménynek vizsgálatára tér át, melyek az emberek személyére közvetlenül nem vonatkoznak, hanem az egész társadalmat mint olyant szabályozzák.

1. Törvények. Eleintén a törvény a közszokással egyértelmű volt, ez utóbbi az elődöktől az utódokra hagyományoztatott, ami kiváltképen kezdetleges népeknél fontos, mert ezek ősi szokásaikban igen conservativek. A halottak uralják ily módon az élöket; nem csak hogy testi és szellemi tulajdonságaikat átörökítik, hanem szokásaikat is, és bizvást lehet mondani, hogy az emberek életét kevésbé azon törvények szabályozzák, melyeket ők magok alkotnak, mint azok, melyeket az őstöktől örökölték. Még azon körülményre is különös súlyt kell fektetni, hogy eleintén a világi, egyházi törvények és a mindennapi viseletnek szabványai egymástól el nem voltak választva. A törvényeknek a társadalom fejlődésében négy forrása van. »Még a legrégebb stádiumokban látjuk, hogy az öröklött szokásokon kívül, melyeknek mintegy isteni megerősítöök van (which have a quasi-religious sanction), és a meghalt vezérek külön parancsain (injunctions) kívül, melyeknek megerősítése határozottabban vallásos természetű, van még egy (habár igen kicsi) összege oly szabályoknak, melyek egy kiváló férfútól származnak; végre még ott van a közvéleménynek, habár határozatlan, de befolyásos hatása.« Polit. inst. 613. k. l. A főparancs eleintén az engedelmesség, és a törvénynek áthágását nem jogsérelemnek, hanem engedetlenségnek tekintik, melyet szigorúan meg kell büntetni, sokszor még a családnak ártatlan tagjain is. Midőn azonban a társadalom fejlődésével az ügyek bonyolultabbakká lesznek, szükséges e bonyolult ügyeket újból meg újból teremendő szabályokkal clin-

tézni; a világi törvények elkülönülnek az egyházi törvényektől; mindkettőtől pedig az általános magaviseletnek szabályai, melyek, mint láttuk (VIII.), valamennyinek ősalapját képezik. Az ipar fejlődésével az egyetértő megállapodás határozatai, az egyesek közt megkötött szerződések fontosabbak lesznek, mint az uralkodó hatalma.

2. T u l a j d o n. Habár a magasabb rendű állatok is feltűntetik, hogy érzik mi a tulajdon, a kezdetleges népeknél ez mégis még mindig igen kevésbé elismert. Mindenki azt bírja, mit hatalmába keríthet, a hatalmasabb, az uralkodó nézetek szerint, jogsérelem nélkül társának mindenét veheti el erőszakkal. Innen van, hogy a tulajdonjog eleintén csak arra terjed ki, mit az ember kezével foghat, mit ember keze munkájával mint ingó vagyont előállít. Az elfoglalt föld, az állatok csordája eleintén közös. Közös birtoknak legtovább tekintik a földet, melyen a törzs lakik, és annak termését, gyümölcsét. Az ősi szokásoknak conservatív megtartása nem engedi, hogy a közbirtok minden átmenet nélkül magánbirtokká váljék. Egyes ember eleintén csak pár évre birhat egy neki kihalított földterületet; előmozdítja pedig ezt azon körülmény, hogy a kisebb földterület a földművelésnek még kezdetleges stádiumában is eleintén pár év alatt annyira kiaknáztatik, hogy az illető művelőre nézve éréktelenné lesz, úgyhogy azt önként a községnek visszaadja. A földnek magán birtoka ott fejlődik leggyorsabban, hol idegen hódító, vagy a törzsnek egy hatalmas embere a földnek egy bizonyos részét elfoglalja, azt hívei és követői közt szétosztja és erőszakkal védi. Már előbb láttuk, hogy a harcosok egyúttal a földnek birtokosai is. Innen van, hogy bizonyos mocsáros vidéken (Drenthe), vagy hegyes, zugos vidéken (Ardennek egyes részei, a schweici almen'dek), hova hódító nem igen jöhet, a földnek közbirtoka még most is fennáll. A magán birtoknak elismerését előmozdítja az ipar, kereskedelem, s evvel kapcsolatban azon körülmény, hogy időmultával minden egyes dolognak egy bizonyos becsértéke van, mely azonban eleintén, mint ismeretes, nem a pénz értékében fejeztetik ki. Figyelemre méltók Spencernek következő szavai: »A mint az egyén, ki eleintén saját magának teljes ura, részben vagy egészen veszíti személyi szabadságát (ownership of himself) a harcias régime alatt, de azt lassankint az iparos régime fejlődése alatt visszanyeri; így lehetséges, hogy

a földnek közbirtoka, mely, míg a társadalom fejlődés harcias jellegű, részben vagy egészen az uralkodó emberek magánbirtokává válik, a társadalom iparos jellege fejlődésével újból teljesen közbirtokká válik.« 646. l. Hasonló nézeteket találni a »Social Statics« című munkában, mire majd visszatérek.

3. Jövedelem. Minthogy a főnök a legkezdetlegesebb társadalmi viszonyokban kevésbé válik ki a többi társai közül, jövedelme sem valami kiváló, de sőt vannak népek, melyeknek főnökei a népnek legszegényebbjéi. Később talán nem kap rendes ajándékokat, de ő magántulajdonra nézve a leggazdagabb, vagy a közös zsákmányból ő kap egy nagyobb részt, vagy vesz magának erőszakkal ilyen nagyobb részt. Végre a főnöki hatalom nagyobbodásával sokan kegyét vagy oltalmát keresik, midőn ajándékokat adnak neki. Már említettük, hogy ezen alkalmilag adott ajándékokból idő multával rendes időkből adott ajándékok, végre adók lesznek (L. IX. 3.). Néha az alattvaló ingyen munkára köteles, hogy teszem a főnök földjét művelje. A középkorban kihalt családok, gonosztevők, öngyilkosok stb. vagyona a királyra esett vissza. Ha a közbiztonság igen gyenge, mindenki azon ingó vagyonból, melyet egyik helyből a másikra visz, szívesen ad ajándékba egy részt az illető vidék hatalmas urának, csak hogy a többi biztonságban tovább vihesse; arról számos esetben tanúszkodhatnak az Afrika belsejében utazó európaiak. Innen származik a vám és később az indirect adó, mert később nemcsak azt a vagyont sarcolták, mit a területen átvittek, hanem azt is, mit eladás végett bevittek.

XIII. A harcias és iparos jellegű társadalmaknak általános jellemzése.

A 'Political Institutions' egyik legérdekesebb része az, mely a társadalomnak harcias és iparos jellegéről szól. Spencernek módszere az, hogy deductive fejt ki, milyenné kell válnia a társadalomnak, mely hosszabb ideig tartó háborúknak van kitéve, vagy ellenkezőleg, békés időben milyenné válik az, ha az ipar gyorsan kifejlődik; azután vizsgálja, vajon az ethnologia és történet nyújtotta adatok megerősítik-e azt, végre röviden körrajzban kifejti, milyen az emberek általános jelleme a harcias, ille-

tőleg iparos jellegű társadalmakban. — A tárgyalásnak vannak nehézségei: sehol sem találjuk tisztán a társadalomnak sem harcias, sem iparos típusát, legkevésbé ez utóbbit, mert mind mostanáig az önfentartás szüksége a militarizmusnak egy jó adagát igényli és tudvalevőleg az örök béke az emberiség boldog álmai közé tartozik.

Ez utóbbinak körrajzát csak úgy lehet inductive igazolni, hogy azt vizsgáljuk, milyen irányban fejlődik a társadalom, a mindinkább megerősödő ipar hatása alatt.

1. A h a r c i a s j e l l e g. A harcban győztessé azon társadalom lesz, mely a támadásban vagy védelemben erejét legjobban tudja összpontosítani; ez csak úgy lehetséges, hogy a harcosok a nemharcosoktól kellően támogattnak. A nemharco, soknak tehát az életnek minden, a harccal közvetlen össze nem függő, terheit el kell vállalniok, mi szükséges a harcosoknak, a háboruhoz szükséges dolgokkal kellő ellátására. Összpontosítás csak kellő figyelem mellett képzelhető. Láttuk (XII. 1.) milyen nagy szerepet játszik kezdetleges harcias társadalmakban az engedelmesség. A harcos nem azt teszi, mit akar, hanem azt, mit főnöke parancsol; ez utóbbival jár az, hogy harcias társadalmakban jobban különül el az alattvaló a följebbalótól, mint kifejlett iparral bíró társadalmakban, igen hamar kasztok és rendek fejlődnek amott. A megtett munka nem önkéntes, hanem parancsolt, az egyes ember nem annyira feltétlen ura vagyonának, mint iparos társadalmakban; ismeretes, hogy a háboru a magántulajdont nem igen kiméli. Az állam annyira mindenható, hogy még a házi életet is rendezi, mint Spártában. (Különben ismeretes, hogy az egyéni szabadság az ó-korban jobban volt megszorítva). Oroszországról egy gunyvers ekképen szól:

Tout se fait par ukase ici;
C'est par ukase que l'on voyage,
C'est par ukase que l'on rit.

Az emberek, kik ilyen államban élnek, a meghunyászkodásig loyalisak és az állam mindenhatóságában föltétlenül hisznek. Államok, melyek egymással küzdenek, arra vannak utasítva, hogy szükségleteiket lehetőleg maguk fedezzék, és így a militarizmus csak utját állja a szabad kereskedelemnek.

2. A z i p a r o s j e l l e g. Már említettem, hogy felette

nehéz a társadalom iparos jellegét körülírni; és Spencer mindenek előtt óva int attól, ne gondolja senki azt, hogy az az iparos társadalom, hol legtöbbet dolgoznak. Nem a munka maga jellemzi az iparos társadalmat, hanem a szabad munka. Harcias társadalomban nem azt teszi az ember, mi saját javára válik, mit önként, szerződésileg elvállalt, hanem azt, mit az állam érdeke kíván, mit a hatóság neki parancsol; teljesen ellenkezők a körülmények az iparos jellegű társadalmakban, és ez a legkirívóbb ellentét kettejük közt. Az industrialismus csak lassan fejlődik és evvel kapcsolatban a polgári és iparos osztálynak jelentősége.

Eleintén minden kézi munka megvetett valami, és a polgárok magok egyuttal harcosok, az iparosok pedig céhek szerint el vannak különítve és a céhek szabályainak alávetve. Ismeretes, hogy legtöbb haladt az industrialismus Angliában és az Egyesült-Államokban. Az ideális iparos társadalomban az egyes ember nem az állam kedvéért van, hanem megfordítva. Ő saját körében teljesen szabadon cselekedhetik és csak annyiban van az ő cselekvési tere megszorítva, a mennyiben cselekvése embertársának hasonló szabad cselekvési terével összeütközésbe jönne. Az igazság azon lesz, hogy mindenki munkája becsének értékét megkapja, se többet, se kevesebbet. Azt a harcias társadalmakban elérni nem lehet, mert a felsőbb ranguak helyzetüket felhasználván, minden zsiros falatot maguknak vesznek ki. — Minthogy mindenki az államtól csak annyit vár, hogy jogait megvédelmezze, az industrialismus hatása alatt a vállalkozási, szövetkezési szellem sokkal nagyobb, senki sem hisz az állam mindenhatóságában, de annál többet remél saját emberségéből elérhetni. Evvel kapcsolatban a följebbvaló iránti hódolat és loyaltás csökken, és az önérzet növekedik. Politikailag az autokrata kormányrendszer tért enged a képviseleti rendszernek, minthogy pedig az államok békésen megférnek egymás mellett, a szabad kereskedelem mind nagyobb tért nyer. Mennyire változtatja az industrialismus a társadalmi szertartásokat, mennyire szünteti meg a társadalmi osztályokat (kasztokat, rendeket), már mondtam.

XIV. Visszapillantás az előbbi fejezetekre.

A »Political Institution« befejező fejezetében Spencer visszapillant az eddig mondottakra és a fejlődés eddigi irányából következtetéseket iparkodik vonni a jövőre. Kezdjük ez utóbbin. A történelem és ethnographia tanúsága szerint a kezdetleges társadalmakban az industrialismusnak (oly értelemben véve mint Spencer veszi) alig a nyoma látható; csak jó későn kezdték tiszteletben tartani az egyén szabadságát és becsülték kellően a békés munkásságnak értékét. Hogy tehát a társadalom fejlődése ez irányban tova fog haladni, az igen valószínű, hogy a mindinkább megerősödő industrialismus a társadalmi élet válaszfalait le fogja rombolni, szintén valószínű. Hogy a képviseleti kormányrendszer az egyedüli rendszer, mely az industrialismussal összeférhet, arról Spencer szintén szilárdul meg van győződve, de csak habozva adja elő a képviseleti rendszernek egyes módozatait, melyek mind egyformán képzelhetők, és melyeknek egyikéről sem mondhatni, hogy csak ez fog tényleg érvényre jutni. Más kérdést az adott földrajzi viszonyokból már határozottan lehet eldönteni; a civilizatio a legkésőbbi jövőben sem fog egyformán a föld minden helyén előrehaladni. Bármennyire legyen képes az ember a természetet legyőzni és erejét kizsákmányolni, nem képzelhető, hogy a Zahara sivatagban vagy a legmagasabb éjszakon olyan fényes civilizatio legyen, mint a földnek más pontjain.

Az »Első Elvekből« (L. az első közleményt Spencer philosophiájáról VIII. fejelet. M. Ph. Szemle I. évf. 41. l.) ismeretes azon formula, melybe Spencer a fejlődésnek leglényegesebb jegyeit összefoglalja. Ha ezen formulát a szertartásoknak és a politikai intézményeknek fejlődésével összevetjük, látni fogjuk, hogy a politikai intézményeknek fejlődése sokkal tisztábban tünteti fel a formula helyességét, mint a szertartások fejlődése. A szertartások szigorúabban körülírtak olyan államokban, melyekben a militarismus uralkodik, mint ott, hol az industrialismus tulsulyra vergődött; pedig Spencer szerint ez a tökéletesebb társadalmi alak, mely felé a jövő igyekszik.

Végre legyen szabad még egy megjegyzést tennem. Spencer

történeti adatokból és főleg a kezdetleges népeknek szokásaiból indulva ki, minden egyes állami rendnek és funkciónak eredetét és fejlődését vizsgálta, de épen a polgári rendnek és iparnak fejlődéséről, mely most oly fontos, csak itt-ott találunk odavetett megjegyzéseket. Ha valaki pedig ilyen kérdésekre keresne feleletet: miképen hatnak egymásra harc, kereskedelem, ipar, földművelés, tudomány, művészet stb., miképen mozdítja elő az egyik a másikat vagy akasztja meg utjában, vagy módosítja az egyik a másiknak fejlődését? akkor hiába venné elő Spencer művét, mert effélelét nem tárgyal.

Lechner László.

ÉRTESITŐ.

Az ember és világa. Philosophiai kutatások. I-ső rész
Dialektika v. Alap-philosophia. Irta Böhm
Károly, a budap. ág. evang. főgymn. tanára, 1883.

Valjon miért látszik oly »vakmerő állításnak« szerző előtt a jelenség létének állítása, melyet helyesen már Schelling-nél és Hegel-nél érzett? A naiv dogmatismus a kültárgyat akarta egyenesen összehasonlítani a belténynyel és ezen hasonlítási viszonyban a megegyezést igaznak, a meg nem egyezést nem igaznak mondta. A mult így indoktalanul vitte át ezen külső összehasonlítási viszonyt az adott beljelenségek létre is, és kérdezte valjon úgy léteznek-e ezen tényleg adott jelenségek, a mint jelentkeznek. Szerző elveti ugyan a küllétet mint ismereti tárgyat, de a külismereti functionak ezen összehasonlító viszonyát mindazonáltal teljesen igazolatlanul viszi át a beltényekre mint létező tényekre, és itt újra azon kérdést veti fel, valjon igazak-e a mellett hogy tények? Minthogy azt tapasztalja, hogy a külismeretek világa a gondolkodás általános formáiban fogatik fel és határoztatik meg szellemileg, ezen gondolati alakokat mint apriori adott jelenség-formákat tételezi fel a jelenség egyszerűbb alakjai előtt, melyek tényleg ép úgy jelentkeznek, mint az universalis functiok, melyekben minden egyedi elmerülni látszik. A tiszta gondolatnak az ismereti-skepsissel való összefüggését már jeleztük és bepillantottunk így szerző eljárásának mélyebb alapjába, azon alapba, melynél fogva ezen két oldal összekerül, mely körülmény szerzőnél egyszerűen magyarázhatlau tény marad. Azon kérdés tehát, valjon helyes külismereti utánképzése valami jelenség, csak másodrendű kérdés. A főkérdés, az immanens kérdés csak a jelenség tényeinek mibenléte maga, melyből ezen ismereti utánképzések mint alapelemükből alakulnak, és ezen alapnak a jelenségben adott természete. Itt nem vehető tehát fel azon kérdés, valjon megegyezik-e létével a tényleges jelenség, mert az egyrészt csak a jelenségen tuli lét elrejtett feltételezése a naiv transcendentia árnyéka, mely szerző egész

művén keresztül vonul, másrészt a létező tény megtagadása, a tény önkényes abstract dementálása. Az ismereti felfogás, a helyes utánképzés itt maga csak az adott létező jelenség egyedi tényeinek eredménye lehet. A képzelet tényei, az örült phantomjai azért ép oly létező tények, ép oly tárgyai a szellemi kutatásnak, mint a természettudós correct utánképzései. A küls ismeret felfogásának ténye magából a létező beljelenségek saját természetéből igazolandó és eredményezendő, a mi szerzőnek nem sikerült. Ez iránybani saját positiv fejtegetéseink helyett ez alkalommal természetesen csak a dolog jelzését adhatjuk.

A tiszta gondolati alakok pusztá formaisága, melyet szerző kiemel, tehát nem más mint saját gondolkodásának mint abstract formulárismusnak való állítása, és ezen tartalomnélküliség itt csak annyit jelent, hogy szerző mint abstract philosophus a gondolkodás beltartalmának concret alapjának felfogásához nem jutott soha, hogy a gondolkodást csak külső eszközként és külső vonatkoztatásokban fogta fel, és nem tette azt soha kutatásainak tartalmává és tárgyává. Ezen különböző alaki vonatkoztatások észlelete, elősorolása és ép oly külső formai elrendezése képezi egész philosophiájának tartalmát. »Az alapfunktioik vizsgálá-a« csakis ebben áll szerzőnél, mert »mihelyt a tüneményekben közvetlenül érthető alanyi elemekre jutottunk, a magyarázatnak meg kell szünnie« (33). Ezek pedig a tényezőök, »melyek a képet nemtudatos synthesisben alkották« (28.) tehát maguk az alapfunktioik, melyeknél mint olyanoknál a magyarázat megszűnik.

Szerző ugyan egy lépéssel túl ment Kant tanán, és ezt készségesen elismerjük és ez egyuttal azon pont, melyen systemája Kant systemájától jellemző vonásban eltér. Kant abstract subjectivistikus felfogása a legáltalánosabb abstractiókat inkább merev adott alakok, kész formák képében fogta fel, míg szerző ezen formák alakjában mindenütt functiókat lát, és a tiszta gondolatiság alakjait az alany cselekvéseiből származtatja, a cselekvőség kategóriáját a legáltalánosabb alapfelfogásnak jelezvén, melyből minden gondolati alakot megmagyarázni igyekszik. Ugy az oknál, a térnél, az időnél, a hol mindenütt az alanyuak külbehatások elleni cselekvő önfenntartásában látja a szellemi functiók alapját és a kivetítés okát, mely a tárgyat az alanytól, a tárgyat a tárgytól az öntudatban elkülöníti és egymásonkívül helyezi és azokat másrészt megint a cselekvés gondolati pótlékával egybefüzi. De az alany azonosságának ezen önfentartása a kivetítés által, melyet szerző a physiological még homályos, de mindenesetre bonyolult reflex mozdulat funkciójával azonosít, melyet szerző ezen keretben hasonlóképp megmagyarázni vél, — már azért sem magyarázat, mert éppen ezen felfogás, melylyel szemben a más, a független lét állítatik, azzal merő ellentétben és mégis állítólag a pusztá alanyiségben felfogva, — egyáltalán tarthatlan és nem a

puszta alanyiség fenntartását, hanem ezen egyoldalú felfogás tarthatlanságát és »lehetetlenségét« tünteti fel. Szerző ezen tana azonban, hogy az öntudat saját veszélyeztetett azonosságának fenntartása céljából kivetíti a nemtudatosan keletkezett képet, mindazonáltal mély pillantásról tesz tanuságot az öntudat lényegibe. Ilyen mélyebb pillantások szerző művében egyáltalán gyakoriak. De előadó ezen gondolatok konkrét alapigazságát csakis saját álláspontjának bővebb fejtegetésében igazolhatná. Mi hangsúlyozhatjuk ezen elismerést szerző tanai irányában, és szerző csalódik abban, ha azt hiszi, hogy az én álláspontom ellenében tana egyáltalán komoly ellentétet képez, a mint csalódik, ha naiv módon előadja ellenem intézett polemiájában, hogy én a matematika tételeit és az azonosság tételét megtagadom. Valamint minden gondolati igazság, úgy szerző felfogása is az én philosophiám tárgya, mely mint olyan előállítandó az új szempont alapfelfogásából. Tárgyammal pedig a tudományos fejtegetésben ellentétben nem állhatok. Szerzőnek szüksége van arra, hogy mystikusnak, abszurdnak, vagy legalább is érthetetlennek nyilvánítson, ha álláspontját ellenében érvényesíteni akarja, és úgy mint mindent, az én felfogásomat is mint érthetlent sötétségbe kell döntenie, hogy saját nézete abstract homályában fenálljon. Mi nekünk nincs arra szükségünk, mert a világosság, mely homályos tárgyait megvilágítja, nem tagadja meg azokat.

Ha minden tünemény valóban csakis az alanyiségbe felolvastva jelentkezhetnék tényleg önmagának megfelelően az öntudatban, ha valóban az öntudat jelenségtényeiben az alanyi felfogással ellentétben álló létező tény adva nem volna, ha az alanyi felfogás tehát mint ellentét nélküli felfogás igazolható volna, akkor az önálló tevékenyen létező annak ellenében mint annak komoly ellentéte nem is érvényesülhetne az öntudatban. Pedig az abstract philosophus és praktikus életfelfogásában kénytelen az önálló külléttel mint komoly tényezővel számítani, és ebbeli hite és meggyőződése minden elvont theoria mellett és annak ellenében ellentállhatlan hatalommal érvényesíti magát öntudatában. Theoriája által tehát nebulosus játék marad, mely az élet komolyságával nem bír, az élet ezen alapfelfogását csak külsőleg tagadja, de annak mélyeit felfogni nem képes. Ez pedig önmagában tökéletlen, egyoldalú theoria. Mi ezen puszta alanyiség? Ezen kérdéssel kissé tüzetesebben foglalkozunk, mer itt szerző alapelőítéletének megdöntése forog kérdésben. Ha valamit pusztán alanyinak állítunk, akkor azt állítjuk róla, hogy nem jelentkezik önmagában, nem jelenség önmagában, a jelenségnek egyedileg különödtől alakban adott vonásaiban, hanem csakis másban, az alanyban. Ezen alanyiségben való feloldás nem jelenti tehát azt, hogy ezen egyedileg különödtől jelenség az alanynak egyedi létben fennálló jelenségrésze, mert a részt már önállósítjuk,

egyediségét megigeneljük, állítjuk, a mi a pusztá alanyiságnak ellenkezője. A mi itt tagadtatik, az tehát a jelenségnek adott egyedi különödött volta, egyedi öntevékenysége. A jelenség bizonyos egyedi különös vonásokat mutat, de a pusztá alanyiságban kétségbe vonatik, valjon úgy léteznek-e ezek egyedi különödöttségükben, a mint jelentkeznek. A tényt elfogadja ugyan szerző, de kétségbe vonja, hogy igaz-e ezen adott tény s megfelel-e a jelenség tényének egyttal adott léte. De a mint láttuk a jelenség ténye, maga a jelenség léte, melyen kívül más létet nem kereshetünk. Ha a jelenség egyedi módozatának egyedi alaplétét kétségbe vonjuk, akkor azt állítjuk, hogy a jelenség nem felel meg létének, hogy tehát a tényleg adott jelenség egyttal annak nem-létező jelenség, mert a jelenség módozata egyttal annak adott jelenség lét-mozzanata. Ha tehát a subjectivismus azt kérdi: miben jelentkezik valamely jelenség, mint különödött, akkor azt feleljük hogy az jelenség önmagában és az összfuncióban, a mennyiben egyttal egyedi jelenség voltában más nagyobb összjelenség mozzanata. Azért védekezik a naiv öntudat oly igazoltan, oly mély jogosultsággal, oly megdöbentő meggyőződés erejével saját beltényeinek kétségtelen evidentiája alapján a pusztá alanyiság abstract iskolai agyréme és annak sophisticájára ellen, melyet a philosophus maga sem tarthat fenn komolyan önmagában ezen kizárólagos egyoldalúságban, melyet ő maga is csak az iskola homályos ködében, de nem a valóóságos öntudat komolyságában ismer el. Itt az abstract ösztény egyoldalú előtérbe vonása, az abstract principium kényszerítette a ferde feltevés elfogadására. A legnagyobb baj tehát az, hogy ezen egyoldalúság mint principium kényszerítette a ferde feltevés elfogadására. A legnagyobb baj tehát az, hogy ezen egyoldalúság mint principium az öntudat tényeivel összeütközik, hogy tehát elméletben ép oly tarthatlan, mint az életben. Nem is forog itt tehát az abstract önállóság mint közömbös, tétlen, élettelen elvont phantom kérdésben, hanem az önállóság mint a tevékeny mozzanatok egyedi öntevékenysége, mely egyttal közösség és synthesis, mert a valódi tevékenységet és feszítést másra való viszonyítás nélkül nem jelentkeztethetjük meg. A mi tehát absolute a másba átvézet, az nem a pusztá subjectivitás, hanem valóban csak a concret érzéki tevékenység absolut viszonylagossága, annak jelenséglétében, akárhol tűnjön is az elő, absolute adott vonatkoztatása a másra is.

Világos tehát, hogy a független, öntevékeny lét felfogása magában az öntudatban adva van, és hogy az oly lét-jelenség, mely nem pusztán a centralis én-képre való vonatkoztatásában, a gondolatiság ködében felolvad, hanem egyedi öntevékenységekben önmagát ép úgy fenntartja az összjelenségben, mint ép oly lényegesen másra való feltétlen, azaz jelenség-létével egyttal

adott eredeti vonatkoztatás, jöllehet, hogy annak csakis a gondolkodás, mint az érzéki tényiek consequens, egységes jelenségben való előtünése és kifejtése adja teljes kifejezését. Azon ellenvetés, hogy ezen másra való vonatkoztatás ténye talán pusztá látszat volna, itt tehát többé fel nem hozható, mert az csak a nemlétező jelenség, a pusztá alanyiség tarthatlan feltételezésének ismétlése. Ha tehát saját öntudatunk ténye maga csakis autonom öntevékeny jelenség-mozzanatok közössége, ha a hamisan feltételezett pusztá egoismus helyébe az altruismus magában az öntudatban látjuk, akkor a valóságos, nem abstract színzetben meghamisított öntudat áll előttünk, akkor az önálló, öntevékeny lét felfogása és annak feltétlen másra való vonatkoztatása (mely más csak saját létező jelenségének jelenség-mozzanata) már nem titok előttünk, mert ilyen lét synthesise, közössége, saját öntudatunk jelensége maga, mint olyan.

In uns sind nur Vorstellungen, nicht die Dinge selbst gegeben — mondja valahol Kant, de a létező jelenség felfogása, mint pusztán alanyi kép, már egyoldalú felfogás-módozat, nem a jelenség tényének teljes, hű kifejezése. Azért szerző is feltételezi tehát folyton a világnak független alaplétét, de minthogy ő az ismereti, összehasonlítási viszonyt, mely kettőnek megegyezését kutatja, a tény előtt igazolatlanul feltételezi, nem látja, hogy ezen alaplét, mely saját öntudatában is kétségtelen, nem más, mint a jelenség egyszerű, egyedi ténye maga, mely azon bonyolult variációk viszonyításának alapja is, melyben a tiszta subjectivitás határozatlansága áll elő, a hol a kételkedő, számtalan variációkban, absolut skepsisben mozgó gondolat keresi a megegyező, a külsőnek megfelelő létező beljelenséget a számtalan létező képzeleti beljelenségek körében. A tiszta gondolat ezen absolut skepsise, mely az egyedi létező jelenség-alakok variációjában forogván, egy egyedi alakot sem enged a többiek ellenében kiemelkedni, tehát a jelenség létező egyedi alapját csakis ezen egyediségek variációinak összjelenségében megtagadja és elmeríti, álláspontunkon tehát fel van fogva és leszármatatva. Szerző azonban ezen másodrendű összehasonlítási viszonyításnak téves alapfeltételezése folytán nem jön tisztába a lét-felfogásnak saját öntudatában adott kétségtelen tényével, hanem keresi a létet mindig a másban, nem a jelenség adott egyediségében és ezen bujósdiában, melyet saját öntudatában önmagával játszik, saját öntudatának létező jelenség-tényeit ömaga előtt eltagadván és elrejtven a kételkedő subjectiv gondolkodás variáció-köreiben, a létet örökké felfoghatlannak nyilvánítja.

Ha pedig komolyan és valóban a tüneményt a léttel azonosítja, akkor megszűnt az egyoldalú subjectivismus minden felfoghatlanságaival, mert akkor az alanyiség összjelensége sem más, mint a létével azonos, tehát kétségtelen létező jelenség lét-syn-

thesise. Csakis oly elmélet, mely a jelenség tényeit nem abstracte elfátyolozva, a létből elchangirozza és ilykép consequensen megtartott és nem valótlan, nem létező tényekké paródiálja, ellentét nélküli, mindent önmagában feloldó, teremtő hatalmánál fogva ki fogja mutathatni még ezen abstract egyoldalúság tényeinek titkát és mibenvoltát is, és le fogja leplezni az abstractionnak ezer fátyollal betakart Isisét, mutatván a fátyolok alatt az élet alakját, — az ígét, mely hús és vér.

Fejtegetjük pedig a gondolkodás ezen concret alapját teljes tárgyi jogosultsággal. Ha az elvont gondolkodás nem volna önmagában ezen concret alapra mozgás, önmagában, praesens tényében ezen átmenet összefüggő kifejtése, akkor azon ellenvetést lehetne ellenünkben felhozni, hogy a concret alapnak ezen elvont jelentkezővel való azonossága be nem bizonyítható. De így az abstract gondolkodás már a nem tudományos öntudatban mindenütt véghez viszi ezen egybevétitést az egyedi, érzéki alakba és ezen öntudat azért utal az egyes érzéki tárgyra, mint arra, a mi maga a lét, a létesülés, az önmagával azonos, az anyag, az alak stb. Ebben azon igazság fekszik, hogy a gondolkodás nem alkalmaztatik külsőleg az érzéki anyagra, hanem, hogy abban csakis ezen érzéki létező jelenség saját természete találja consequens kifejtését. A gondolat és a gyakorlati élet-felfogás közt tátongó űr, mely szerzőnél mutatkozik, csakis itt van áthidalva. A concret philosophiai felfogás csakis ezen, minden gondolkodásban immanens, annak saját adott természetét kifejtő átmenetet és egybevétitést, melyet a naiv öntudat szórványosan visz véghez, kifejti a gondolkodó tevékenység egész totalitásában, universalis vonásokban. Tehát csak adott gondolati tényeinknek éles megfigyelése és az abban foglalt concret mozzanatok figyelmes fixirozása forog itt kérdésben. Valamint az érzéki tárgy élesebb megfigyelése nem változtatja meg azt, és mégis egész másképp, sokkal világosabban állítja azt elő a szellemenben, — úgy van az itt a gondolat megfigyelésénél is. A szerkesztésben tehát az összefüggő concret mozzanatok megfigyelési tervezete áll előttünk, melyet a philosophus egybevétit a tiszta gondolkodást magát alkotó mozzanatokkal. Ezt itt csak jelezhetjük. A képtelenség ezen immanens tárgyi felfogást teljes universalis consequentiájában kifejteni és így a gondolkodást, mint olyant tárgyiasan felfogni, jellemzi az elvont iskola-philosophiát is. De ezen képtelenség nem lehet érv ellenünkben. A naiv realistikus gondolkodásnak nincs ugyan igaza, ha a gondolkodás alakjait, melyek természetünknel fogva universalis variatio-alakok, mint olyanokat az egyszerű egyedivel azonosítani, és azokat abban, mint korlátolt egyediben, mint szerző mondja »egy tárgyon« keresni próbálja és ez egyúttal szerző dialektikájának teljes jögcíme és alapja. De ezen subjectivistikus skepsisnek nincs igaza

abban, ha ezen egyedi, érzéki létező jelenség-alapot egyáltalán a pusztá alanyiségben, a tiszta gondolkodásban akarja felosztani. Nem Hegel, vagy én követjük el tehát a jelenség létének állításával az állítólag pusztán alanyinak realitássá való igazolatlan hypostasisát, hanem ezen pusztá alanyiség, mint alapfelfogás, maga igazolhatlan és tarthatlan.

Hogy még az abstract felfogás nemtudatos hátterét és alapját is ezen itt jelzett concret egyedi alap képezi, arra fényes példát szolgáltat szerző művének azon helye, a hol bebizonyítani igyekszik, hogy az egyest az egyetemessel együtt gondolni nem lehet, — »mert ha az egyetemes léryeget gondolom, akkor az egyesnek gondolata benne foglaltatik« (173. o.). Nagyon jó! Tehát csak az a valódi egyetemes, mely egyuttal az egyediséget önmagában foglalja, a mely tehát önmagában concret egyediségben meghatározott, és egyetemes csak mint az egyediek — saját tevékeny természetében fekvő közösség. Ezen közösség szükségessége szerző előtt is lebeg, midőn alapfejtéseiben valóban csakis a cselekvéssel indokolja a másra való vonatkoztatás, a »kivetítés« szükségességét. Akkor ezen egyetemesség, mely az egyediséget magában foglalja, nem egyoldalú abstract egyetemesség, mert »az egyetemesség más gondolatunk lehetősége mellett csak abstractió«, (u. o.) ilyen egyetemesség pedig éppen a p u s z t á, azaz e l v o n t egyetemesség, mely nem egyuttal concret egyediségek közössége. Itt tehát annak ellenkezőjét bizonyította be szerző, mint a mit bebizonyítani akart. Itt érintjük még Spinoza f e l t é t l e njére tett megjegyzését álláspontjának és eljárásának jellemzésére. Ha »a világ tüneményei = absolut substantia s mivel a tünemények végtelen formájú korlátoltságát, kölcsönös függést és magukban elégtelenséget tüntetnek fel, azért amaz absolutum tulajdonképen pusztá relativumok sommája.« (175.) Abban, hogy a korlátolt egyedi jelenségek korlátoltságukban »önmagukban elégtelenséget tüntetnek fol«, abban csak tárgyias elválhatlanságuk eredeti feltevésének szükségességét igazolják egyedi concret tevékeny természetüknél fogva, nem pedig azzal ellentétben, és így nem lehet többé szó külső s o m m á ról, mint azt szerző holt alakban fixirozott egymásiránt közömbös egyedek képében felfogja a dolog eredeti természete ellenére, csakis így az egyetemet kizárván az egyediből. Az absolutum így mint concret valóban csak a b s o l u t r e l a t i v i t á s, de nem pusztá relativumok külső sommázása. Ez a gondolatnak tárgyias felfogása és az egyedi érzéki jelenségnek consequens tárgyias kifejtése, melyhez szerző soha sem emelkedett.

A totalitás tehát szerintünk a l a p j á b a n ép úgy apriori, mint az egyedi mozzanatok, ha az eredeti összefüggést tekintjük, és ép úgy aposteriori is mint azok, ha az egyedben való összefüggő szellemi felfogás létesülését tekintjük.

Hogy a bírálat viszonyát szerző álláspontjával kimutassam, azt egy példában illustralom. Szerző ellenem intézett polemiájában (Lásd a »Szemle« mult évi 6. füzetét) azt követeli, hogy a térre vonatkozó dialektikai érveléseinek részleteit megcáfoljam és azt hiszi, hogy felfogásom külső ellentétet képez fejtegetéseivel szemben. »Mivel« úgy mondja jelen művében »a térpontok nem realisok. hanem csak a szegzés által állanak elő a térben, azért nem is lehetnek sem egyszerűek, sem oszthatók, hanem azt jelzik, hogy az öntudat bizonyos munkát végzett a tér projiciált képén.« (157.) Ha szerző az abstracte fixirozott térpontokat és időpontokat nem egy »tárgyon« levő, nem realis, hanem alanyi munkának nyilvánítja, akkor annyiban igaza van, a mennyiben ezen elvont fixirozás a szemlélet relativ állandóságán kívül még a tiszta gondolati azonosság meghatározása folytán jön létre, mely minden szemléleti határozmányt csak a végtelen mással való ellentétben azaz universalis variatio-funciójában határozza meg. A naiv realistikus feltevés, mely azt »egy tárgyon« keresi, tehát nem felelhet meg a tényállásnak, és csakis ezt igazolja szerző dialektikája. Csakis ezen naiv-nézet ellen, de nem az én felfogásom ellen harcolt és harcolhatott tehát szerző. Tehát nem az elemi tényben fekszik a merev azonosság, hanem csak a tényről gondolatban, és helyesen nem is mondható, hogy a concret tény az önmagával azonos, hanem csak az, hogy azonosnak gondoltatik, a gondolati felfogásban mint azonos fixiroztatik. Az egyszerű létező jelenség tehát nem azon holtan fixirozott azonos, hanem csak az önmagát tevékeny átmenetében valószínű és önmagát a változásban fenntartó egyedi. Szerző saját elvei alapján nem állithatja tehát, hogy én tagadom az általa állított gondolati azonosság felfogást, mert ha szerző egyoldalulag csakis a subjectiv gondolati össztényt látja, akkor abban valóban megvan a kívánt azonosság felfogása úgy, mint a mathematika formulái, melyekről hasonlóképp azt hiszi, hogy tagadom őket. Ha pedig azt állítja, hogy ezen pusztán alanyiságon és gondolatiságon kívül más felfogást, mely nem kész gondolati felfogás volna, nem ismer, akkor az iskola ködéből, az abstractio szürkületéből a concret élet napvilágára nem hatolt, mely csakis öntevékeny létező életalkotásokat, mint a minden gondolatit megelőző alapot ismer, — akkor a kitüntetett ellentétben áll az étellel és saját öntudatának tényeivel, és nem áll ott, a hol én állok, és minden tétele, melylyel engem magyaráz, csakis a concret érzéki tényfelfogás abstract félremagyazásában állhat, a mint azt fennidézett bírálatának önkényes magyarázgatásai mutatják, a hol bevallja, hogy alapomban nem ért, és mindazonáltal abstract ráfogásai alapján, a hol engem félreértve, rólam oly dolgokat állít, melyeket soha sem tettem magamévá, — philosophiai álláspontomnak minden »tudományos értékét« előre is megtagadja. Ezt a »változás pro-

blemájának« fejtegetésénél azonnal látni fogjuk. Hogy az érzéki tények alkotják universalis felfogásban az azonosság gondolati jelfogását, hogy így ezen gondolati azonosság minden érzéki tényre szükségkép alkalmazható, azt én is állítom úgy, mint Böhm ur. Itt tehát ellentétünk nincs. Így áll ez azon állítással is, hogy a térpontok csak subjectiv szegzések.

Osszhangban ezzel állítom én, hogy ezen fixirozott pontok eredetileg az alapjelenség létében soha sem léteznek, a mi ellen szerző mint dogmatikus állítás ellen felszólal. Állíthatom pedig ezt dogmatismus nélkül, mert ugyanezen fixirozás jelenség-ténye mint bonyolult synthesis — módozatot kimutathatom, — az egyszerű és bonyolult jelenség-tényeken kívül pedig létet nem keresek, mint azt szerző Kant nyomdokain haladva mégis keresni látszik. Hogy mi van valami jelenségben, az szerintem abban mint jelenségben adva van, míg az szerző szerint a nem-jelentkezöben, vagy a mi itt egy a noumenonban létezik. Ha pedig nem, — mi alapon vádol dogmatismussal?

Szerző ezen tagadásomat pedig egyszerű tagadásnak vette, valamint a concret létező alapjelenség állítását is kizárólagosan dogmatikus állításnak. Ez pedig nálam ép oly kevéssé ilyen állítás, mint fenti tagadásom nem abstract »puszta« tagadás. Állításom tekintetében tehát csak akkor lehetne igaza szerzőnek, ha ezen alapjelenséget nem mutathatnám ki minden más jelenséget alkotó alapként. Így pedig az nem egyoldalú, hanem ellentét nélküli állítás. Ha nem is állítom a szellemi fixirozást egy egyedi létezőn belül, nem is tagadom az alapon a figyelemben feltűnő pont egyedi alapvonását, mely csak az ösztényben foglalt érzéki egyedi qualitativ határrészletek által lehetséges. Itt sincs azonban szó holtan fixirozott tétlen létről, hanem alapjában a szemléletnek relative fixirozott eleven felfogásáról, mely csakis a gondolati variatio gazdagságában, mely valóban mindent a végtelen mással ellentétben meghatároz, válik azon holtan fixirozott, absolut változatlan, tétlen, szintelen tiszta gondolati, matematikai fixirozás-tényévé. Míg szerző ezen a gondolkodást alkotó absolut variabilitást meg nem támadja, addig saját területemen meg sem támadott. Ha szerző puszta subjectivitása csak az alapfelfogás iránti kételkedésének kifejezése lenne, akkor kifogásunk nem lenne szerző fejtegetései ellen. De ha szerző ezen subjectivitást egyedüli »emberileg lehetséges« alapfelfogásnak nyilvánítja, akkor saját egyedi felfogásának, vagy általánosabban a Kant-féle világnézetnek korlátait igazolatlanul az emberi elme korlátainak állítja; szerző egyoldalú subjectivistikus dialektikája ellenében nem állítok én tehát egyoldalú tagadást és egyoldalú dogmatikus állításokat, hanem ezen dialektikai gondolkodás saját concret alapjainak felderítését. Nevezzük ezt metaphysikának, a nevet elfogadom, a mennyiben tanom a jelenségről mint alaplétről.

szól, — de ezen névhez kötött előítéleteket hiába igyekszik szerző itt érvényesíteni, mert ezen alaplétező többé nem párologtató el a pusztá subjectivitás ködében, mint az abstract világnézet felfogásai, mert a subjectív és gondolatának ezen alaptól való alakulása kimutatható; — nem is jöhet nála kérdésbe az objectív és subjectívnek külísmerei összehasonlítási vonatkoztatása, mely a jelenség létező tényére mint olyanra nem alkalmazható.

Szerző szerint az egyetlen eddig ismeretes cselekvés a szemlélés (269.). De pusztán a szegezett lehet ismeretünk tárgya, csak az a mi jelen van, a mi egy jelenlétben felfogható, nem az a mi elmúlt, a mi az öntudatban már nincs jelen. De ezen abstractio hamis feltételezése az, hogy nem a tevékenység eredeti átmenete, ezen átmenet átérzése és átélése az, mely minden jelenlét, minden jelenség valódi tartalma, és hogy eredetileg csakis ezen holtan fixirozott lehet az. A tevékeny átmenet nem bir szerzőnél jelen-léttel, azért az »soha sincs« öntudatában, mert elvont gondolkodási hajlamánál fogva azonnal elfordul a m i n d e n t betöltő élet concret felfogásától — jelenségétől és jelentésétől, és felolvastja annak alakjait a tiszta gondolkodás alakjaiban. Mert ha igaz volna szerzőnek azon nézete, hogy csakis holtan fixirozott változatlan tétlen jelenség foghat egyáltalán helyt a praesens öntudatban, az emlékezetben, és csakis ilyen feltevés mellett igazolható azon állítása, hogy a szemlélet csakis holt, merev, teljesen változatlan szegezés mellett lehetséges, akkor nem csak a szemléletben adott finom tevékeny átmenetnek felfogása lehetetlen, hanem egyáltalán az átmenet gondolata is, mely szerző szerint értelmi pótléket képez, melyet a változatlan merev képek sorozatához fűzünk. Lehetetlen volna az, a mennyiben az más akarna az öntudat megjelentkeztetésében kifejtteni mint ugyanily holt szegzést. De így mint pótlék feleslegessé válik. Ha pedig valóban más fűz az öntudatban a merev fixirozás felfogásmódjához, ha együtt gondolja a változás átmenetével, akkor éppen annyiban bizonyítéka annak, hogy a praesens megjelentkeztetés, az emlékezet, alapjában tényleg nincs ily holt fixirozáshoz kötve, azaz tényleg megdöntené azon alapfeltevést, melylyel szerző a szemléletnek holt, önmagában teljesen változatlan fixirozásának állítását igazolja, és így a szemlélet és érzés közt ép oly igazolatlan válaszfalat állít, mint a szemlélet és gondolat közt. Ezen »gondolati pótlék« lehetetlensége ugyanazon elvekből folyik ki, melyekből szerző a fixirozott szemlélet eleven tevékeny természetének lehetetlenségét egyedül leszármaztathatná, azaz a kiemelt abstract gondolati fixirozás önkényes és egyoldalú alapfeltevéséből. Minden egyoldalú feltevésnek, úgy szerző feltevéseinek is az a sorsa, hogy azok éle utolsó sorban azon systema ellen fordul, mely azokat alkalmazza. Szerző saját érveiből csakis az folyhatna, hogy a holtan fixirozott felfogás mellett egyáltalán semmi sem

juthat az öntudatba, hogy az átmenet nem pusztán mint objectívált felfogás, hanem mint subjectív megjelentkeztetés is egyáltalán lehetetlen, — hogy nem pusztán annak a szemléletben való megjelentkezése, hanem annak gondolata is lehetlenség. Így végre itt is absolute felfoghatlanná válik, mikép szólhat szerző a változás átmenetéről, valamint felfoghatlan, mikép szólhat és polemizálhat egész művén át a független lét ellen.

A szemlélet csak mereven szegezett tiszta azonosságban fogható fel, ez pedig szerző argumentatióinak magva, melyet a e concret felfogás ellen felhoz és az egyedüli, a mit a jövőben is hangsúlyozhat. Láttuk ezen egyoldalú érvelés végzetes consequentiáját. A valóságban tehát máskép áll a dolog. Az érzés átmenetének és a szemléletnek ezen merev ellentéte valóban nem létezik a szemlélet tényében, és ez már csak a szemlélet tényének hamisítása az abstract gondolkodás okoskodás által. Valamint a tapintás által eredő szemléletek alapeleme eleven feszítő tevékenység, úgy a szem által felfogott szemléletek a világosság felfogásában önmagukban, egyedileg határolt jelenségükben át meg át finom feszítést és tevékenységet képeznek (ezt Dühring is megjegyzi). A szemlélet egyedi totalitásának összefüggése nem valamely obscur, elrejtett pusztán alanyi árny-tevékenység, hanem a mindent egyesítő feszítésnek napnál is világosabb, mindent egyesítő közössége, mely itt viszonylagosan egyenletes módon tovább haladó hullámvás átmenetében áll, a hol egy egyedi elemi alak sem marad tehát meg merev állandóságban, hanem maga is folyton ezen feszítési hullámvás átmenetének folyamában van. Ha szerző itt a folytonosságban és egyformaságban a feszítés rhythmikus hullámvásában a merev változatlanságot látja, akkor ez scholastikus szójáték, mely az itt előadott tényt ignorálja, melyben egy rész sem marad ugyanazon feszállapotban. És csakis ezt hozza fel ellenem szerző az idézett szemlel cikkben a szemlélet viszonylagos állandóságának magyarázata ellen, a hol kiemelem, hogy a viszonylagosan egyenletesen folyó finom hullámvásban ezen hullámvás részletei külön már elő nem tűnnek, jóllehet, hogy a finom tevékenység mint olyan észlelhető. Ha szerző állítja, hogy a feszülés tevékenységét fixirozott alakokba csak külsőleg a gondolkodás által visszük be, ha a tevékenység (cselekvés) számára csak gondolati valami, csak kategoria, ha az eredeti érzéki egyedi tevékenységet mint elvont gondolkoló egyáltalán nem is ismeri és csak a tevékenység abstract árnyékát, a mint egyáltalán csak árnyékokat ismer, és semmi közvetlen eredeti lét-felfogás, akkor ezen állítását az eleven egyedi szemléleti abstract hamisításának nyilvántjuk. Ha pedig a szemlélet holt, merev, télen azonosságát állítja, akkor éppen ez az abstract azonosság tiszta gondolati felfogásának bevonása és összezavarása a szemlélet adott tevékeny átmenetének relativ egyenletességével.

Szerző nem ismeri a ténnyt mint ténnyt azaz a valóságos öntevékeny autonom, egyedi, szenvedő, létező ténnyt, hanem csak a ténnyt mint gondolatot. A tevékenység nála a szenvedő concret alanyi oldalt veszítvén, csak tiszta gondolati átmenetnek mutatkozik, melyben az egyedi elvész, a tevékenység nála csak actus purus. Ezen gondolati actus purus valóban megint gondolati variatio alak, melyben az, önmagát fenntartó egyediség eltűnni látszik, és itt is egyetértek szerzővel, ha azt vitatja dialektájában, hogy az »egy tárgyon« a naiv realizmus módjára nem észlelhető. De szerzőnek nincs igaza, ha nekem ilyen alapfeltevést tulajdonít. Én állítom ugyan az eredeti tevékenységet substratum azaz holt tétlen alap nélkül, de nem concret egyediség és concret jelenség - subjectum nélkül. Nálam az egyedi jelenség-mozzanat is subjectum mint öntevékeny mozzanat, és mint a szellemi subjectivitás közösségének elemi egyedi mozzanata. A substratumot azért nem állíthatom egyszerű egyedi alapjelenségnek, mert az mint »minden változások vivője« csakis »minden változást« önmagában foglaló alak, csakis számtalan változás- stadiumok viszonylag egyforma nyugodt egybevetítése, tehát már bonyolult gondolati alak. Más az, ha az azonosságnak a tevékeny egyedi önfenntartás concret értelmét adjuk. Ha szerző azt mondja, hogy a folytonos cselekvés vagy változás csak a folytonos önfenntartás vagyis magával való azonosság, (v. ö. 142. o.) akkor bizonyos értelemben igaza van. De ezen azonosság nem lehet a merev holt tétlen azonosság. A cselekvés azonban mint olyan éppen másra való tevékeny vonatkoztatás, »kivetítés«, tevékeny viszony nem elzárt, elvont lét, hanem létközösség. A valóságos azonosság vagyis az azonosság concret alapja tehát az egyedi lét mint folytonos eselekvés és közösség a mással, úgy hogy az egyes csak mint a másiknak mozzanata, csakis ezen tevékeny és szenvedő közösségben felel meg önmagának, csakis így valóságos lét, saját létének tevékeny megengedése vagy fenntartása.

De semmikép sem felel meg az egyedi lét önvalósításának a gondolatiság holtan mereven fixírozott változatlan, tétlen lét tiszta gondolati felfogása. Ezt igazolja szerző dialektikája is, midőn kimutatja, hogy a merev azonosság is subjectív felfogás és realitice, az az egyedi tárgyon fel nem fogható. És itt is a legszebb összhang van közöttünk. Ha szerző nálam a tiszta, az az concret érzéki egyediség és szenvedőlegesség nélküli tevékenységet vélte megtámadhatni, akkor elégtételül szolgálhat neki, ha kinyilvánítom, hogy szerintem ezen actus purus nem egy egyedi léten keresendő, hanem hogy azt bonyolult gondolati funkciónak veszem. De ilyen bonyolult funkció a merev gondolati azonosság vagy holt substratum is, melyet én tehát az egyedi lét concret azonosságaként nem állíthatok, mint szerző

azt tőlem követeli, sőt rólam állítja. Ha szerző ezen tevékeny önfenntartáshoz valóban emelkedik, akkor elvi ellentétünk megszűnik. Ha pedig ezen tevékeny önfenntartás concret folytonos átmenetét továbbra is érthetlenné nyilvánítja és tőlem a holt substratum feltételezését kívánja, akkor soha sem fog érteni, nem alapomban, annál kevésbbé kiviteleimben, és bírálata philosophiámhoz soha sem fog felérni. A különbség tehát közöttünk leginkább abban áll, hogy szerző ezen funktiókat mint egyediség és tartalom nélküli formaságokat a subjectivitás ködében elpárologtatja, és így sem a subjectivitás, sem annak ellentétét meg nem világítja, míg nálam a gondolati funktiók a concret tevékeny egyedi képzetek gazdag variatiójaként fejtetnek ki ellentét nélküli concret alapjukban.

A parány felfogása, melybe szerző nálam annyira ütközött, itt nem határozott külismereti alakot jelent, mert az utolsó egyedi terjeszkedő mozzanatok közelebbi mibenvolta iránt itt egyelőre skeptikusan viselkedünk, hanem itt csakis a fennjelzett érzeki tevékenység egyszerű egyedi alapalkotásunk is a közönség mozzanatának állítatik. Mi állítjuk benne a szemlélet adott jelenségének egyedi létező alapját, mely egyúttal tényleges vonatkoztatás concret, tevékeny és szenvedő terjeszkedés. Mi állítjuk a concret közösséget és az egyediség létező jelenségét eredetinek a gondolati végtelenbe való felosztás és az egyedinek és létezőnek a pusztá alanyiságban való gondolati elpárologtatása ellenében. Ezen lét csak a jelenség léte. A kérdés tehát az mi jelentkezik tényleg-, mi a jelenség tényének hű kifejezése, szerzőnél a jelenség gondolati phantoma, az egyoldalú pusztá alanyiság, melyben a mint kimutattuk a jelenség elemi mozzánata, az egyedi önmagában volta feloszlik, mely subjectivitás utolsó egyedi érzeki támasza, melyet nem nélkülözhet, meás létét megállapítja csak a gondolati variációkból előcsillámló ésly képben találja. Csakis ez óvja meg ezen pusztá subjectivitást zsemmisség gondolatában való feloszlástól. Ez pedig az öntudaa tényének egyoldalú gondolati funtcióban meghamisított képet nem a valóságos, eredeti, teljes öntudat jelenségténye, a mi azon ellenmondásból válik világossá, melybe szerző saját életfelfogásával lát. Ez a lét jelenségét meg nem magyarázza^t Nálam a jelenség öszténye, a szellemi egyedi tevékeny mozzanatok közössége, és így maga a keresett alapléte és az elváhatlan viszonyítás a máshoz. Ebben megvilágítható a gondolat és a lét. Az önfenntartás és kivetítés is, melylyel szerző magyaráz, szigorúbb vizsgálat mellett a subjectív alapfelfogással össze nem egyeztethető felfoghatlan, homályos phatomnak mutatkozik, mert itt mindig azon a pusztá subjectivitással szemben »végzetes, idegen« másnak való behatása az, mely előttünk lebeg. Ezen magyarázatok tehát önmagunkban nem világosak,

és ha van is belértékük, az csak máshonnét és nem szerző álláspontjáról nyerheti megvilágítását. — Minthogy tehát ezen elvont subjectivitás számára a concret terjeszkedés jelentkező léte egyúttal nemlétező jelenség, pusztá alanyi látszat, nem az eredeti közösségnek egységesen összefüggő megjelentkezése, az nála nem terjeszkedés és lényegileg terjeszkedés saját tevékeny természeténél fogva, mely szerintünk mint concret érzéki terjeszkedés aprióri. Ezen létező jelenség egyedi mozzanatai célszerűen lehetnek ugyan bonyolult szervezetben összeállítva és egybevetítve a világ egységes utánképzése céljából, ezen különös ismereti célt helyesen látja szerző, — de nem veszi tekintetbe, hogy ezen utánképzés maga létező egyedi jelenség-mozzanatok kapcsolata, mely kapcsolatba tehát nem jöhet oly elem, melynek tárgyias alapja nincs a jelenség elemi létében. Ilyen ősalap pedig az érzékiség tevékeny eredeti közössége mely különödöttsége mellett is egymásirántiságában összefüggően feszítő és mint ilyen minden concret szemlélet eleven felfogásában eredetileg is megvan és nem vétetik külsőleg is bele. Ez pedig a pusztá subjectivitásnak s idegen behatások elleni visszahatásából is a nem létező jelenség ellenmondásos gondolati phantomjaiból nem magyarázható.

Méltányoltuk a kezdeten és előadásunk folyamában is ismételtelen e mű fényoldalait és jelentőségét, melylyel a magyar irodalomban okvetlenül bir. De minden egyoldalú álláspont, mely csakis külső formai vonatkoztatásokat és megtagadásokat tesz lehetővé a gondolat terén és a gondolat tényeinek tartalombeli objectiv megvizsgálását lehetetlenné teszi, a jövőre nézve csak történelmi értékkel bir. Azonban jóllehet, hogy szerző hangsúlyozza, hogy philosophiai nézeteiben változás nem várható, mindazonáltal művében gazdagon szétszórt éles észleletei, sőt egyes megjegyzései, melyekkel egyenesen a concret álláspontra utal, azon reményre bátorítanak, hogy talán a jövőben, negatív és abstract formalistikus álláspontjáról a szellemi tények concret fejtegetéséhez is eljut. De míg oda eljut, terra incognita marad előtte álláspontom, mely csakis érthetetlen önkényes képzelgések színében tűnhet fel előtte, és minden ellenem intézett bírálat csakis fejtegetéseimnek (habár önkénytelen) abstract félremagyarázásában állhat. És éppen minthogy ennek oka ép oly világos előttem, mint előtte, szükségkép homályosak tanaim, — addig is a dolog közöttünk csakis a mondottaknál marad.

Zombor.

Schmitt Jenő.

Dr. Kármán Mór. Logika és a Philos. Encyclopaediája. Lotze Herm. előadásainak dictatumai. Budapest. Az Atheneum r. társulat kiadása. 1884. ára 1 frt. 20 kr. 133 l.

A hirneves göttingeni professor előadásaihoz csatolt dictatumokat német bányulói egyes füzetekben kiadták. Ezen füzetek fordítását vállalta magára Kármán ur. A fordítás, »A Philosophai Tanulmányok Alapvonalai« neve alatt, ki fog terjedni 7 füzetre. A prospectus, mely Kármán ur intentióját tartalmazza, arról értesít, hogy előbb azon részek fognak megjelenni, melyekben »a philos. alapfogalmakon kívül még az empirikus adatok feldolgozása is a disciplínához tartozik;« tehát (s ez a furcsaság) 1., logika s a philos. encyclopaediája (mennyi »empirikus« adat!) 2., psychologia 3., ethika 4., aesthetika; azután 5., metaphysika 6., természetphilosophia 7., vallásphilosophia. Ezen prospectus, melynél a berendezés alapját nagy fejtörés daczára sem birtam megtalálni, az egész vállalatot jellemzi. Elkezdí az encyclopaedával azaz a farkával s végzi a vallással. Örvendj, hazám ifjusága!

Ezzel elkészültünk volna a füzettel. Magyarságát nem bántom, az a pártatlan Nyelvőr »tudósainak« legyen ajánlva; — megérdemli, különösen a könnyen érthetőség s a szórakás szépsége miatt. De van egy dolog, a melyet akármilyen gyűlöletesnek látszassék, akármiből magyarázzák is jóakaróink felszólalásomat, nem fogok ez alkalommal elhallgatni. S ez a vállalatnak lelkülete, mely a füzet bevezetésében s jegyzeteiben napfényre kerül. Mert a tendentia oly kirívó és oly jogosulatlan (hazánk philosophiai viszonyai között), hogy azt hallgatással mellőzni annyit tenne, mint vétke s mulasztást elkövetni.

Két dolgot tartok itt szem előtt 1., a vállalat célját 2., a vállalathoz írt jegyzeteknek nem tartalmát (ahhoz szólni sem érdemes), hanem szellemét. E kettőre akarom véleményemet nyiltnan és tartalék nélkül kimondani.

1., A vállalat czélját szerző azzal jelzi, hogy a fordításra a »tanítás szolgálatában« vállalkozott. Az egyetemi hallgatótság »tájékozottság nélkül szükölködik az előadások feladatára és tartalmára nézve«, s nem részesíti azokat »bíráló figyelemben«. Ennek oka az, hogy nem bír »a kellő készütséggel, megfelelő-tájékozottsággal«, melylyel a nagy bölcseségű egyetemi professor urak által adott fejtegetéseket kísérhesse. Ezen füzetek »elemi módon« beöltik a fiatalságba az egész philosophiát. »Hasznukat veheti még ol tanítás is, mely teljesen elütő álláspontról tárgyalná a kérdéseket« (talán Kármán úré) s erre példa Kant, a ki ugy tette, mint most K. ur fogja (könnyebbség kedvéért) tenni.

Utálom a feleselést, de itt elvből kell felszólalnom az ilyen képtelenségek áruba bocsátása ellen. Nem egyéb ez, mint reclam. »Tessék venni!«, »tessék besétálni!« — ez a refrain,

melyet a napi sajtóban viszszhangoztatni el nem mulasztottak. Pedig a felhozott sorok csupa tiszta valótlanságot s ellenmondást tartalmaznak.

Hogy »az egyetemi tanulótság tájékozottság nélkül van az előadások feladatára s tartalmára nézve« az, ha igaz, nagyon szomorú képét nyújtja az egyetemi philosophiai tanításnak. De ennek okát csakis saját magában keresse Kármán úr. Egyfelől az ő nagyszerű gymnasiumi tanterve a philos. ór. képtelenül rendezte be, hogy az ellen csak a terv »nem-követése« és ignorálása segít (a mi pedig »állam« elleni vétség); más felől ugy látszik, az egyetemre tolakodott docensek egy része nem oda való, nem tudnak fejleszteni, nem tudnak a meglévő alapokra építeni s hitványságokkal akarják azon ifjak lelkét lekötöni, kiket a gym.-ban mégis némileg életető táplálékhoz szoktattunk. Mert azt még sem hiszem el K. urnak, hogy az egyetemi tanulókat nem lehetne a philosophiába bevezetni máskép, mint némely fordítások alapján. Csak érteni kell hozzá!

De ha csakugyan oly buta állapotban küldenők is az egyetemre az ifjakat, milyent K. ur rajzol, helyes-e azon mód, melyben ő látja a baj egyedüli orvosságát? Lotze előadásai szerinte »elemi módon« fejtegetik a philos. tanokat. Kármán ur ez elemi módon fogja betölteni fiainkba a philosophiát. Több pontra kell itt kiterjeszkednem, hogy ez állítás rémséges zavarosságát feltárjam. Először is Lotze füzetei nem elemi könyvek; ezek kivonatai egy hosszú munkásságnak s nagy műveinek. Azokat magyarázat nélkül a tanuló meg nem érti, privát olvasmányra pedig az első időben nem ajánlatok kritikai, illetőleg helyesebben, skeptikus irányuk miatt. E tekintetben utalok a Liter. Centralblatt egyik ismertetésére, melyben a füzetek e hiánya világosan van jelezve. * Lotze diktált az óra végén, mikor már mindent elmagyarázott volt; s bármennyire vetem latba az egyéniséget (én tanítványa voltam Göttingenben Lotzenak 1869-ben), szerencsés tanárnak előadásaiiban még sem nevezhetem. Ha azonban a tanuló meg is értené, másodszor azon hiány áll előttünk, hogy nincs többé Lotze, ki e füzetek után tanítani

* Lit. Centr. bl. 1883. nro. 18 »Die ausschliesslich log. Beurtheilung der Systeme (a philos. tört.-ről van szó) . . . kann unmöglich reizen u. fördern; so sehr sie unter den Philos. selbst berechtigt und benöthigt ist, so wenig lässt sie eine paedagog. Rechtfertigung zu. Wenn sie jenem das Agens für die Weiterbildung des Gedankens ist, wird sie für die Lernenden ein Anlass zum Zweifel an allem Grossen, das der Geist geschaffen hat.« És nro 31-ben »Den Vorzug einer anschaulichen Schriftform wird man Lotze nicht nachrühmen wollen.« »Wir zweifeln ob die akad. Jugend allein die dargebotene reife Frucht zu verwerthen im Stande sein möge.« »allerdings würde ein Jüngerer an seinem Sinn für die abstr. Formel leicht straucheln, seinen gelegentlichen Neuerungen der Schulansicht kein Verständniss abgewinnen (a logikáról szól).«

képes volna. Mert Lotze észjárásának sajátosságát nem ismeri az, a ki azt véli magáról, hogy képes volna maga is füzeteit tanítani; olvasni igen, de tanításukhoz szükséges egy minutiosus dolgokban mindig készen lévő, folyton bujkáló, turkáló itélő erő, melyre K. ur, bármilyen leleményes, még sem lesz képes. Ama füzeteiket megeleveníteni csak Lotze maga bírta, mert e füzetek az ő észjárásának extractumai.

A ki pedig nem Lotze, de még nem is hive, az e füzeteknek hasznát nem veheti. Mert ha más állásponton áll, folyton cáfolgatnia kell Lotzet. Egyébiránt K. urnak egy egyetemi professorról rendkívül alacsony fogalma van; mert különben tudnia kellene, hogy annak kötelessége a tudományát önállóan feldolgozni s így saját füzetek után tanítani. Kantra, kinek oly tisztelője K. ur, hogy ezen epochalis fordítását »Kant halálának LXXX évfordulójáról« datálta, kár volt hivatkozni. Először is Kant szóbeli előadásairól neki ép úgy nincs fogalma, mint másnak (pedig azt akarná elhitetni, hogy van); másrészt a Wolff iskolájabeli könyvek dogmatikusok voltak, s azért vezérfonalul szolgálhattak Kantnak az előadás menetére nézve. De ő ki kritikus volt s épen a Wolff tanokból szötte ki a kritikáját-bizonyára nem Wolff tanait, hanem azok kritikáját tanította. Arra pedig Lotze füzetei két oknál fogva nem alkalma, sak. Először Lotze nem Wolff s másodsor K. ur, minden szee rénysége dacára sem Kant.

Igy tehát azt a célt, hogy a tanulók tájékozottságot szereznek a philosophiában, Lotze füzeteivel senki sem fogja elérni; megzavaró — azt fogja a tanulókat, de felvilágosítani nem. Még rosszabbul mint a cél, van a könyv iránya, megválasztva. Mert K. urnak nem elég vevő az egyetemi tanulótság, az ő fordítása »a philosophiai barátjaihoz« is van címezve. Meglepetéssel fogja bizonyára a szakphilosophus kérdezni, miként lehessen őt a kezdőkkel egy vederbe vetni, — de K. ur megmagyarázza neki. A magyar philos. irodalomban szerinte még csak a »buzgóság van, meghonosítani e tanulmányt körünkben.« »De nincs benne semmi következetesség, hiányzik a folytonosság, mely az egyes jelenségeket történeti érdeküekké tehetné.« Tulzott ugyan, de, eltekintve ama »folytonossági« s »történeti érdeküegi« üres phrasistól, nem minden tekintetben igazságtalan e vád. Csakkogy minden dolognak két vége van. Kármán ur, a ki oly hivatottnak érzi magát arra, hogy ezen megbélyegző s minket mélyebben, mint őt, szomorító vádat oly kiméletlenül vágja orcánkba, majd nem 15 év óta tanítja a philosophiát a budapesti egyetemen. Mit tett ő, philos. irodalmunk oly kiméletlen megbélyegzője, a tudomány érdekében? Semmit; annál is kevesebbet. Előadásai egy ócska rendszerre támaszkodnak; irálya, a mikor ir, oly rossz, hogy olvasni

sem érdemes; gondolata nincs, melyet a bebizonyítható tudomány szempontjából számba lehetne venni, a miye van, azt is német forrásokból szívtá. Sajátja csak az apróságra irányzott, ott is ferdén járó, lendület nélküli, értelem, mely igaz tartalmat nyerni nem igyekezett. Mi annál fogva szomorú szívvel elismerjük, hogy gyengék vagyunk, szegények vagyunk; de megtiltjuk Kármán urnak, hogy ő üljön arra a székre, mely felettünk itélni van hivatva. Descende Philippe!

K. ur tehát irodalmi becsét tulajdonít művének, mikor a »philos. barátjaihoz« megy vele házalni. Szerénysége diktálja neki a következő passust. »A jelen sorozat lesz irodalmunkban az első munkálat, mely a philos. minden ágára kiterjeszkedve, egy első rangu philosophus tanait, rendszeres egészükben, bemutatja.« Más szóval: borulj le, nyomorult magyar, ez új bálvány előtt! a mire te soha sem voltál képes, t. i. egységes művet teremteni, azt neked Kármán nyújtja fordításban. Egyelőre csak azt kívánjuk szívünkbelől, hogy ez ígérete úgy teljesejék be, mint amaz, melyet a psychológiára nézve úgy látszik, 1879-ben tett (hogy én is citáljak Kármánból)! De hogy a tisztelt olvasó lássa, mily tájékozatlanság a philosophiai jelenben rejlik e szavakban, s hogy bujkál »fordított« báránybőrben a feneketlen gögnek, az elvakult önimádásnak farkasa, kénytelen vagyok hosszasabban szólni, mint ez apróság megérdemli.

Először is K. ur e fordításában »munkálatot« lát; én csak az »üzletet« látom benne. Kármán ur egy »első rangu philosophus« tanait mutatja be; nem hallod, szives olvasó, a vásári csepűnyelők nagy dobját? Ha már Lotze is első rangu, hányadik rangba helyezi K. ur Kantot, Comteot, Aristotelest? Ekkép nagy szavakkal, realis gondolat nélkül, félrevezeti már az előszóban azon ifjúságot, melynek számára állítólag a »tanítás szolgálatában« fordítani kész ezen füzeteteket.

Én pedig azt mondom Kármán urnak, hogy kár ócska bőrrökkel vásárba járni. K. urnak egész felületessége s tájékozatlansága a philos. jelen állásában s törekvéseiben abban nyilatkozik, hogy Lotze tanait akarja nálunk »nem ikep meghonosítani.« Lotze érdeme nincs tanaiban, mert positiv tanai nincsenek; ha K. ur ezt állítja, hozzon fel csak egy positiv gondolatot is, melyet az emberiség Lotzenak köszön. Lotze skeptikus volt, ki csupa óvatosságból magának sem akarta soha elhinni, hogy mit hisz. Ezen skeptika kritika volt ereje; a hol valami positiv csekélység, sok vajudás után, kijegeződőtt tanaiban, az is e skeptikus vonástól van áthatva. Lotze a harmadrendűek közt foglal helyet; Dühring pl. előbbre áll. De volt neki a maga ideje s akkor kellett volna K. urnak a budapesti egyetemen a philos. és paedag. magántanárnak lennie, hogy — a magyar számára lefordíthassa, — s ez idő

volt 1850 és 1860 közt. Hirnevét sophismáinak köszöni, melyek azonban a megtámadott materialismns igazságából semmit sem vehettek el; legfeljebb, hogy a hívő theologusok s a kellő nevelésben nem részesülő orvosnövendékek hallgatták, amazok a famosus egyetemes lényeg (= isten) miatt, emezek meg nem érdemlett physiologusi hírénel fogva, melyet a psychológiában annyira retrograd irányban életre tudott galvanizálni. Szóval: Lotze professor philosophiae volt, de nem első rangu philosophus.

Épen azért Lotze mai nap lejárt alak. Elméletei mind superált dolgok; csak K. urhoz hasonló »rangu« philosophusok akarják glorifikálni s tanait életben tartani. Azért az ő tanait nálunk meghonosítani annyi, mint philosophiai fejlődésüket 30 évvel hátrafelé szorítani. S azért, a ki a magyar egyetemi tanulóság kezébe Lotze roszul fordított compendiumait akarja nyomni, az csinálhat jó gscheftet, de a hazának nem használ.

És e vállalatnak, melynek sem paedagogikai, sem philosophiai értéke s értelme nincsen, szerzője mégis a következő kvalifikálhatatlan megjegyzést meri nekünk, kik a philosophia művelésében évek óta, bár csendesesen, fáradozunk, nekünk meri ezt mondani: »talán jogos a remény, hogy a philos. barátjai hazánkban most, hogy a fordítás útján némileg meghonosul, kiválóbb figyelemre fogják méltatni« Lotze tanait. Kinek szól K. ur ilyen nevetetű modorban? Én határozottan visszautasítom ezen »reményét« s a benne rejlő sértést is a magam és a M. Philos. Szemle részéről. Eltekintve attól, hogy én Lotzet személyesen hallgattam, csak azt hozom fel, hogy a »M. Philos. Szemle« dr. Bihari Péter ur tollából hosszú ismertetést közölt olvasóival Lotze egész rendszeréről. De én meg vagyok győződve, hogy voltunk sokan az országban, kik K. ur fordítására nem szorultunk a célból, hogy Lotzeval megismerkedjünk. Abból, hogy ő, mielőtt fordította volna, nem ismerte Lotzet (a mint e mostani spasmatikus lelkesültségéből gyanítanom kell), nem következik, hogy mások sem ismerték volna. Azt, hogy ő a »M. Phil. Szemle« ez irányban való működését nem akarja ismerni, mi értjük okaiban s nevetjük, mint a cliquenak egyszerű ügyetlen elhallgatási fogását. Másfelől meg igen jellemző K. urra, milyeneknek képzei ő a »philosophia« magyar »barátaikat.« Felteszi róluk, hogy németül sem tudnak. Hál' Istennek, nem az általa sugalmazott »nemzeti« tanterv szerint nevedlünk mi régibb generatio. Mi még azt is véljük, hogy a ki a phitos. történelméhez szólni akar, annak németül kell tudnia; sőt azt hisszük, hogy mindazon nyelveket kell ismerni, a melyeknek íróit eredetiben idézzük. Csak a K. ur által glorifikált »villámokat nyelető« Bánóczi fordíthatott Révaiból, a nélkül hogy latinul tudna alaposan.

Ezen naivnak tetsző, valóságban pedig egy bizonyos cliquet dicsfénnyel körülfoglaló felfogáshoz járul még egy másik — naivság. Azt hiszi K. ur, hogy a mit Lotze s sok nagyobb szellem nem tudott létrehozni a »philos. barátjaiban«, azt az ő kezdetől végig izléstelen, nehézkes, dúcögő fordítása meg fogja tenni; — hogy t. i. »némi közösség, némi egymásra vonatkozás fog létesülhetni az eddig különféle irányban haladó, minden érintkezés nélküli tevékenységben.« Ezt K. ur újra egészen ujdonsült igaz observationának véli; jele annak, mennyire nem ismer ő bennünket, ő, ki a kölcsönös citálás külsőségében keresi az »érintkezést.« Mi nem fogunk fordítani s ok alapján közeledni egymáshoz; mi a g o n d o l a t o k é s c é l o k közösségét kívánjuk a közeledés alapjául, s ezt K. ur óhaja ellenére kezdjük lassan, általa s általuk nem akadályozva, nyerni a M. Phil. Szemle biztos lételében. De a hol e közösség nincs: »farkasok és bárányok között nincs egyetértő indulat«. Különben annál maradunk Lotzera nézve: »hadd temessék el a halottak az ő halottaikat.« Ez ellen K. ur hivatkozhatik nagy tekintélyekre pl. Bánóczy és Alexanderre; — majd tíz év múlva beszélünk erről újra.

Az egésznek jellemző koronáját (nem a szerénységé az!) K. ur azzal teszi fel, hogy a »gondról és szeretetről« beszél, melylyel »a fordítás munkáját végezte.« Ennek elbírálását szerény ember másra bizza; K. ur azonban ezzel akarja a bíráló száját bezárni, hallgasson! — mikor a szerző maga is megengedi saját művéről a »gondos és szeretetteljes fordítást.« S végül még egy nagy szólamát! Hogy »elvből« tartózkodott a bírálattól, azt elhiszem; a kinek most egyszerre Lotze lesz mindene, annak »elve« a z legyen, többé nem szólni, hanem csendesén hallgatni.

2. A másik pont, a melyre csak röviden reflektálok, a j e g y z e t e k s z e l l e m e, melyekkel K. ur e fordítását kíséri. Röviden teszem, mert, hál' Istennek, a Kármán ur üres formalismusa által megmételvezett hazai philológián s paedagogikán kívül nálunk még nem divatozik azon utálatos alexandrinismus, mely másnak műveiből akar fügefalevelet saját mezitelensége számára szakítani. De ha a K. ur által e füzetben inaugurált irányban haladunk, akkor elérjük azt is s akkor lesz csak igazi aranykora nálunk is a cliquenek, a tudomány terén is. K. ur jegyzeteket csatolt fordításához a »kezdők« számára. E jegyzetek szegényességét minden avatott ember be fogja látni magától. De van bennök egy kifejezett szándék: a maga embereit magasztatni egyrészt, s befolyásos eredményiségeknek bókolni másrészt. S ezt, mint a magyar philosophiára vészthozót, szó nélkül nem hagyhatom s hiszem, hogy a m a g y a r philos. minden **őszinte** barátja egyesült erővel fog tiltakozni ilyen gyekeze t sikerülése ellen.

K. úr sok tekintetben, melyek ide nem tartoznak, szövetségese Bánóczinak és Alexandernak. Ők képezik a budapesti egyetemi filozófiai karnál a folyton, rendes tanárságra aspirálóknak »hadi állományát«; majd csak megvirrad talán nekik is valaha. A mit csak e két nevezetes magyar philosophus írt, azt K. úr nemzeti szempontból nem mulasztja felhozni. A tendentia kézzel fogható. Kerkápoly, Brassai, Domanovszky — avultak; azokat, a két elsőt legalább, tisztelettel megemlíjük, mint rozsdás vasba való, hol hegelistákat, hol önállókat. De a philosophiának borús magyar egén manap valóban csak hárman ragyognak: Kármán úr, az »első egységes munkálatnak« fordító-szerzője, Bánóczi és Alexander. Ezek, ha nem is önállók minden tekintetben, de legelőbbre haladtak: egyedül ők tudják, mi kell a magyarnak a mai philos. álláspontjának megfelelőleg, s az akademia csakugyan elhitte nekik, hogy ez kell a magyarnak. Ezen szándék, a clique-uralma, világos s azért le kell tépni szemükről az álarcot, hogy a valót mindenki lássa meztelenül.

Ezen szándék magyarázza, miért van mindenhol hivatkozás »Lewis-Bánóczi«-ra. Más ember egyszer oda teszi »Lewis, ford. Bánóczi« — aztán megadja a tiszteletet annak, a kit megillet s az érdemetlent elhagyja. De K. úr intentiója az volt, egy oly képkapcsolatot létesíteni, mely Lewis hírnevét minden magyar ember előtt a Bánóczi glóriájával együtt tüntesse fel. Én nem irigylem Bánóczi ezen hírnevét; de sajnálom Lewist, hogy az ő philosophusi reputatiója nálunk Bánóczi nevéhez van csatolva. A tendentia abból is kilátszik, hogy midennapi dolgoknál mindenütt hivatkozás történik ezen nevezetes emberre, úgy hogy ha K. úr egy kötet jegyzetet ír, akkor, ez arányban haladva, Bánóczy neve legalább 500-szor fordul elő; elég összeg az olcsó halhatatlanságra. Így, hogy tények szóljanak, pl. »Fichte tanára nézve l. Lewis-Bánóczi III. k. 313—352«; — »a harmonia praestabilitát Leibnitz vallotta l. Lewis-Bánóczy III. 577«; — Hegelnél »az ellentétesség a dolgok igaz mivolta l. Lewis-Bánóczi III. 370«; — »a német philos. . . idealist. fejlődése l. Lewis-Bánóczi III. 313—456«; — »a tér idealitását már az ó-kori philos. ismeri (Lewis-Bánóczi I. 212)«. Mind ezek olyan dolgok, melyeket K. úr akármelyik más magyar könyvből: Purgstaller, Kerkápoly, vagy más iskolai könyvekből meríthetett volna; még jobban is, mint »Lewis-Bánócziból.«

Egy másik kegyence K. úrnak Alexander Bernát, szinte az egyetemenél professor-aspiráns. Ez vétette először Descartes módszer értekezésének fordítását; illő, hogy Descartes háttérbe szoruljon és így álljon (131. l.): »Alexander-Descartes 171. l.« Így azt is meg kell említeni, hogy Hume-ot fordította, »l. Hume igen érdekes fejtegetését, ford. Alexander Bernát«. Azt meg, hogy Kant után Alexander jön, a mi szerzőnk természetesen k

találja: »I. Kant élete stb., Alexander Bernát«; »Kant nézetét illetőleg lásd Alexander, Kant I. 406—450«; — »a tér idealitását újabb korban Kant kritikája hozta előtérbe (I. Alexander, Kant I. V. fej.)«.

Ezen felül még König úr algebraja van említve (alkalmasint az egyedüli!) a binomialis tétel bizonyításánál, a hol egyetemi hallgatónak bármely munka elegendő. De mégis, Kovács Ödönre is méltóztatott reflectálni; csodálom, hogy Goldcziherről megfeledezett.

Kinek akar K. úr ezzel szolgálni? A tanulónak minek idéz könyvet, mely nézete szerint »már pártirati természeténél fogva sem felelhet meg a tudományos követelményeknek«, mint »Lewis-Bánóczy«? Ha a magyar philos.-ban nincs mű, mely megfelelné, — minek a meglevőt citálni? Miért a tanulót bornirozni a rossz magyar könyvre, mikor pl. Überwegben sokkal részletesebben nyerhet mindent? Vagy hiszi-e K. úr, hogy valaki érteni fogja Alexandert, a ki Kantot magát nem olvasta? Talán még sem kellene őt oly naivnak tartanom. Miért nem fordítja le akkor Kantot magát? Mert nincs v e v ő j e! S miért nem utal egyenesen Kantra? Mert — Kant nem magyar?

En a vállalatban akadályt látok a magyar philosophiának józan irányban meginduló áramlatára nézve; szellemében s tendenciájában egy minden erővel megakadályozandó s visszautasítandó clique-uralmat, mely a magyar tanulósságot bornirt körben megtartani, előle a külföldi munkásságot elzárni, azt a hazai munkásság iránt mystifikálni kívánja. S azért hallattam gyenge hangomat mindjárt a vállalat megindítása elején; halva szülött lesz az, vagy megadod árát, oh magyar! Ha valaki ez intésemet nem hiszi, vegye meg magának a könyvet. Megérdemli.

Budapest.

Böhm Károly.

Wolff Hermann dr. Handbuch der Logik. Zum Gebrauch auf Universitäten, Gymnasien, Realgym., Seminarien und zum Selbststudium, neu dargestellt Lpz. 1884. D. Nicke. (165 lap.)

Szerző ki »Docent der Philos. an der Univers. Leipzig« a zárszóban (Schluss) így szól művéről. »A ki az itt nyujtottakat a régibb logika valamelyik kézi könyvével össze fogja hasonlítani, könnyen s magától fogja kitalálni a hatalmas különbséget az itt és az ott adott tanok között«. Mig ugyanis a régibb logikai könyvek csak a száraz és elaggott schemához tartják magukat, mely fogalom, ítélet és zárlat (syllogismus) közt tesz különbséget s így a logikai gondolkodás lényegébe s végbe-

találja: »I. Kant élete stb., Alexander Bernát«; »Kant nézetét illetőleg lásd Alexander, Kant I. 406—450«; — »a tér idealitását újabb korban Kant kritikája hozta előtérbe (I. Alexander, Kant I. V. fej.)«.

Ezen felül még König úr algebrája van említve (alkalmasint az egyedüli!) a binomialis tétel bizonyításánál, a hol egyetemi hallgatónak bármely munka elegendő. De mégis, Kovács Ödönre is méltóztatott reflectálni; csodálom, hogy Goldcziherről megfeledezett.

Kinek akar K. úr ezzel szolgálni? A tanulónak minek idéz könyvet, mely nézete szerint »már pártirati természeténél fogva sem felelhet meg a tudományos követelményeknek«, mint »Lewis-Bánóczy«? Ha a magyar philos.-ban nincs mű, mely megfelelné, — minek a meglevőt citálni? Miért a tanulót bornirozni a rossz magyar könyvre, mikor pl. Überwegben sokkal részletesebben nyerhet mindent? Vagy hiszi-e K. úr, hogy valaki érteni fogja Alexandert, a ki Kantot magát nem olvasta? Talán még sem kellene őt oly naivnak tartanom. Miért nem fordítja le akkor Kantot magát? Mert nincs v e v ő j e! S miért nem utal egyenesen Kantra? Mert — Kant nem magyar?

En a vállalatban akadályt látok a magyar philosophiának józan irányban meginduló áramlatára nézve; szellemében s tendenciájában egy minden erővel megakadályozandó s visszautasítandó clique-uralmat, mely a magyar tanulósságot bornirt körbe megtartani, előle a külföldi munkásságot elzárni, azt a hazai munkásság iránt mystifikálni kívánja. S azért hallattam gyenge hangomat mindjárt a vállalat megindítása elején; halva szülött lesz az, vagy megadod árát, oh magyar! Ha valaki ez intésemet nem hiszi, vegye meg magának a könyvet. Megérdemli.

Budapest.

Böhm Károly.

Wolff Hermann dr. Handbuch der Logik. Zum Gebrauch auf Universitäten, Gymnasien, Realgym., Seminarien und zum Selbststudium, neu dargestellt Lpz. 1884. D. n. icke. (165 lap.)

Szerző ki »Docent der Philos. an der Univers. Leipzig« a zárszóban (Schluss) így szól művéről. »A ki az itt nyujtottakat a régibb logika valamelyik kézi könyvével össze fogja hasonlítani, könnyen s magától fogja kitalálni a hatalmas különbséget az itt és az ott adott tanok között«. Mig ugyanis a régibb logikai könyvek csak a száraz és elaggott schemához tartják magukat, mely fogalom, ítélet és zárlat (syllogismus) közt tesz különbséget s így a logikai gondolkodás lényegébe s végbe-

menésébe belátást nem nyújtanak; addig szerző szerint épen a logikai gondolkodási folyamat egyes formáit kell a logikában tárgyalni s nem a száraz formai tételeknél megállapodni. Ennek eleget kíván tenni szerzőnk az által, hogy a logikát ekképen határozza meg: » A logika azon tudomány, mely a közvetlen öntudat (van-e közvetített is?) által magunkban s a tapasztalat által másokon megfigyelt azon lelki folyamatokról szól, melyeket a gondolkodás neve alatt egybefoglalunk« (1. §.) »Mint ilyen a logika csak az egyetemes lélektannak egy különös része.« »A lélektan mint alaptudomány pedig eloszlik 1) logikára, mely a gondolkodás miveleteit és törvényeit, 2) etikára, mely az ember cselekvését, 3) a esthetikára, mely a művészi szépet hozza tudatunkra és 4) paedagogikára«. A logika tovafejlése a nyelvészet, az etikáé a jog, a lélektané a metafizika.

Kivált ezen első §. az, a melyre tüzetesen kívántunk reiflectálni. Teljes igazságon szerzőnknek abban, hogy a forma logika száraz schematismusban nyugszik meg; de az nem hibá^a, a f. log.-nak. hanem ereje. A logika ama régi alakban normat^{iv} tudomány akar lenni s ilyennek kell is maradnia; s épen azért csak támaszkodik a lélektanra, de annak részévé soha sem válhatik. Azon formáknak rendszeres összeállítása tehát, melyekben a formailag helyes gondolkodásnak mozognia kell, ez a logika feladata. Bizonyos azonban, s ebben újra igazat hamissal egybekever szerzőnk, az is, hogy ama formákat nem szabad kész schematismusnak felfogni, hanem az értelmi funkciók működési törvényei gyanánt magukból az értelmi funkciókból levezetni. S így szerzőnek azon követelése, hogy a régi formalismus helyébe a logikai processusok végbemenésébe való mélyebb belátást kell nyújtani, teljesen igazolt. Csakhogy ez nem történhetik az általa megkísérlett úton és a mai logikai irodalomban ez nem is új követelés; mert Wundt logikája már ez irányban lön megírva és Schuppe egyenesen az ismeretelméletre utalja a logikai tanrendszert, ha igazságot kíván tartalmazni. Szerzőnknek egyéb beosztásai, kivált az egyetemes lélektan egyes részeinek tova fejlődése, mint pl. a logikáé, nyelvészeté stb. a jelen kor legalaposabb kutatásai alapján elavult schemáknak nevezhetők s azért cáfolást sem érdemelnek.

A célnak megfelelőleg szerzőnk a legnagyobb gondot nem a gondolkodás formáira, hanem annak lefolyására s az abban nyilatkozó processusokra fordítja. Ezért művét három részre osztja: 1) a gondolkodás anyaga, 2) az egyes gondolkodási processusok, 3) az ítélet fejlődése és alakulása szerint.

1) A gondolkodás anyaga az érzéki és képzeleti (nem fogalmi) világban van adva. Mindenkor a tárgyoknak és a létnek

felfogását célozza gondolkodásunk. S ennél fogva legelőször is egy való, rajtunk kívül létező világ kérdését kell megfejteni. Sz. egy ilyen külvilág lételet elismeri, de azt hiszi, hogy *a*) annak létele apriori nem látható be, hanem csak tapasztalat által minthogy a gondolkodás csak belső lelki munka, mely ennél fogva magából soha sem léphet ki (ugy látszik azonban nekünk, másrészt a lelki tapasztalat is »belső munka«; miképen jut ez ama gondolathoz?) *b*) tapasztalatilag ezen eredményt csak úgy igazolhatjuk, hogy magunkat mint lelki-testi organismust fogjuk fel, a mely minden kétely dacára is fennáll. Innen jutunk el a külvilágnak elismerésére is.

Az észrevét által (é r z é k i é s z r e v é t) nyerjük a gondolkodás anyagát. Ez észrevét legfőbb ismerési módja a létező tárgyi világnak; tartalma egyrészt az érzéki, másrészt a lelki adatok, melyekkel magunkat fogjuk fel; s öntudatunkhoz jut ezen érzéki anyag a felidézési s egyéb processusok által (3. §.). Ezzel párhuzamosan jár a képzeti anyag (Vorstellungsmaterial), melynek tartalma, bármilyen különböző kor, személy, szokás, míveltség stb. szerint, mégis: *a*) tömegképzetekben *b*) csoport-képekben, *c*) s egyedi képekben áll.

Ezen anyagot dolgozza fel tapasztalatáttá.

2. A g o n d o l k o d á s, melynek processusai négyfélék:

a) Az a n a l y t i k a i vagy szétválasztó processus. A gondolkodás a synthet. tapasztalati anyagot felosztja *a*) organ-alkatrészekre pl. az emberi testet *β*) tulajdonságokra pl. sima, kemény *γ*) elemekre pl. a hangot al- és felhangokra *δ*) más egységektől különbözteti s ez a f o g a l o m k é p z é s. Minden fogtér tartalmilag concret, eredetre nézve abstract.

b) A s y n t h e t i k u s folyamatnak alakjai *a*) a nemtudatos egybeolvadás (ez azonban kivált érzéki munka); *β*) öntudatos összekapcsolása azon elemeknek, melyeket az analysis felbontott *γ*) gyűjtő összefoglalás, milyen pl. tér és idő vagy egy cselekvés egyes részeinek egybekapcsolása. Ide tartozik a művészi alkotás is (7. §.), melynek ide vonása különben egészen feleslegesnek látszik.

c) A r e f l e x i v vagy vonatkoztatási folyamat. Az összehasonlítás által, melyet bizonyos tárgyak közt végrehajtunk, keletkeznek a vonatkozási formák pl. »én« — mely tiszta »gondolati forma«. Azon tárgyak szerint, miket összehasonlítunk, különböző formákat nyerünk, melyeknek csoportjai:

α) az érzéki tárgyi világból fakadók (eredményük nyelvileg a beszédrész) pl. a tagadás, szám, mindenség, sem-sem egytetemes tagadás.

β) a tapasztalati tárgyakból származók, milyenek; az összehasonlítás (egyenlő), a mérés, a meghatározások, külső és belső, lényeges és lényegtelen, forma és tartalom, tárgy és tulajdonságai.

γ) az időbeli változásokból, pl. ok és okozat, feltétel és feltételezett, cél és eszköz.

δ) a képzeteknek a realis világra való vonatkozásából eredők pl. Ding an sich és tünemény stb. stb.

Igy nyerünk 50 különböző gondolkodási processust (»die statliche Reihe dieser fünfzig gesonderten logischen Original-Processse«. büszkélkedik szerzőnk 94. l.). Ezek képezik a gondolkodás organismusát, melynek gyökerei az észrevét és képzés életében rejlenek; ebből fakad a gondolkodás törzse 4 ággal: anlyt., synth. gondolkodás, művészi alkotás és vonatkozató gondolkodás. Mi nem osztjuk szerzőnk ezen lelkesedését s csak azért hoztuk fel összeállításának nagy részét, hogy a szives olvasó arról győződjék meg, hogy ilyen tapasztalati böngészés útján, bármilyen szorgalmas legyen is az, általános gondolkodási formákat megállapítani, rendszeresíteni s igazaknak kimutatni egyáltalában lehetetlen. Nézetünk szerint ugyanis az itt felhozott alakzatoknak sokkal egyszerűbb alapját lehet találni, a melyből valamennyi levezethető, a lelki élet értelmi funkcióiiban.

Ezzel a direct tapasztalatra vezető gondolkodási processusok be vannak fejezve; a hol közvetlenül rá nem jöhetünk az igazra, ott lép jogaiba a zárolás (Schlussprocess), mint azon egyedüli mívelet, mely az indirect tapasztalatra vezet. A zárolás tehát a kapcsolás és feleledés processusán nyugszik. A zárolásnak azonban mélyebb és alaposabb felfogását nem találjuk szerzőnknel, a miből következtetjük, hogy az általa felsorolt 50 logikai processusnak lényegébe teljes belátása nincsen.

Ezek után átmegy

3. az ítéletre. Sz. az ítéletet egészen tévesen »nyelvi processusnak« veszi s tárgyalását a nyelvphilosophiába utasítja. De mivel, úgymond, a nyelvphilosophia a logika tovafejlése, azért az ítélet záradékul a logikában is tárgyalható. Ezért egészen felesleges részleteket vesz fel, milyenek: a) a nyelv eredete és lényege, b) a fejlett nyelv beszédrészei, melyeket ő 20 osztályba (Wortclassen) csoportosít, c) az ejtegetés és ragozás logikai lényege; — mindezekben ama fundamentalis tévedés terjed el, hogy a nyelvészet a logika tovafejlése. S ezeknek semmi realis hasznát nem vehetni. Mert ha pl. a genitivusnak az anlyt., a dativusnak a synthet. processusokat vetjük alapjául, úgy ez egészen önkényes valami; ép oly mitsem mondó az, ha a dualis és pluralis képzését »Zählungsprocess«-ra vezetjük vissza.

Az ítélet a nyelv syntaxisának alaptörzse s mivel a beszéd célja a közlés, azért az ítélet egy »közlési actus« (Mittheilungsact). Ezen téves feltevés alapján az ítélet: teljes vagy nem teljes, a mi áll az anlytikai és vonatkozási ítéletekről. Vannak tehát: nem teljes anlyt. és reflex. ítéletek pl. alma sárga, sok ember stb.; és teljes anlyt és reflex. ítéletek. Ez

utóbbiaknál 1. empirikus és 2. tiszta formákat ismer s azokba az ő »logikai processusait« tömi bele.

Végre az ítéletek modalitását érzelmi befolyásokból származtatja s az ítélet tovafejlését mondattá tanítja. Ama sajnálatos alaptévedés alól tehát mindvégig nem bír szabadulni.

A 25. §. az »értelmi alapfogalmakat« betűrendben »fixirozza«, sok tévest kevés helyessel vegyítve.

A kis műnek aránylag bőséges tartalma hosszabb fejtegetést igényelt. A szives olvasó bizonyára változatosaknak fogja találni annak egyes részeit; van benne metaphysika, lélektan, aesthetika, nyelvészet — és nincs benne, fájdalom! az, a mit keresünk, logika. A processusok felsorolása igen érdemes munka; kezdőknek, kik nem tudják, mi mindenfélét gondolnak össze, bizonyára ajánlható. De a ki logikát, azaz szükségképeni evidentiával bíró tételek rendszerét, kíván tanulni, — az ovakodjék e könyvtől. Mert épen ez evidentiával bíró tanok vannak ferdén tárgyalva. Az ítéletnek ilyen lealacsonyítása mellett, milyent szerzőnk végrehajtott vele, csak méltó pendant-ja azon felületes tárgyalás, melyben a syllogismust részesíté, melynek lényegét a képkepcselés feleledésében találja. A ki így érti az ítélet lényegét, az nincs feljogosítva arra, hogy a logikai processusokat rendszerítse, még kevésbé arra, hogy a logika reformjáról szólhasson. Mert különböző disciplinák összekeverése soha nem okozott reformot, hanem mindig csak zavarosságot. k.

GONDOLATOK.

Minden egyes nép költő; s el van hiva bizonyos magában rejlő erőknél kifejtésére, hogy nevedekjék a szellem országa. E nélkül nincs élete a jövendőségnek. — — — Éppen azon tehetség, erő, ösztön teremte valamely népben a csodálandó s örök becsü műveket, mely a leg-egyszerűbb népdalt. Azon erő ez, mely a méhet virágra viszi; a hódát oly építésre tanította, minőt az ember nem tud, de egy Phidiás karjában, egy Raphael ecsetében teremői magasságra emelkedett. Mert semmi által sem hasonlít ugy ember Istenhez, mint ennek kifejlése által, azért is viszi át örök időkre a népek jó emlékezetét. És vajjon, leszünk-e mi folyvást, mint most, kicsinyei a kornak, másodrendű népe a világnak?

Erdélyi.

Minden hitnek megvannak martirjai, s annak, mely az emberekben bízik, legtöbb; s sziveteknek fájni fog, ha azok, kik legnagyobb szeretetet mutattak irántatok, éppen azok valának, kiknél legkevesebbet találtatok;

utóbbiaknál 1. empirikus és 2. tiszta formákat ismer s azokba az ő »logikai processusait« tömi bele.

Vége az ítéletek modalitását érzelmi befolyásokból származtatja s az ítélet tovafejlését mondattá tanítja. Ama sajnálatos alaptévedés alól tehát mindvégig nem bír szabadulni.

A 25. §. az »értelmi alapfogalmakat« betűrendben »fixirozza«, sok tévest kevés helyessel vegyítve.

A kis műnek aránylag bőséges tartalma hosszabb fejtegetést igényelt. A szives olvasó bizonyára változatosaknak fogja találni annak egyes részeit; van benne metaphysika, lélektan, aesthetika, nyelvészet — és nincs benne, fájdalom! az, a mit keresünk, logika. A processusok felsorolása igen érdemes munka; kezdőknek, kik nem tudják, mi mindenfélét gondolnak össze, bizonyára ajánlható. De a ki logikát, azaz szükségképeni evidentiával bíró tételek rendszerét, kíván tanulni, — az ovakodjék e könyvtől. Mert épen ez evidentiával bíró tanok vannak ferdén tárgyalva. Az ítéletnek ilyen lealacsonyítása mellett, milyent szerzőnk végrehajtott vele, csak méltó pendant-ja azon felületes tárgyalás, melyben a syllogismust részesíté, melynek lényegét a képkecsolás feleledésében találja. A ki így érti az ítélet lényegét, az nincs feljogosítva arra, hogy a logikai processusokat rendszerítse, még kevésbé arra, hogy a logika reformjáról szólhasson. Mert különböző disciplinák összekeverése soha nem okozott reformot, hanem mindig csak zavarosságot. k.

GONDOLATOK.

Minden egyes nép költő; s el van hiva bizonyos magában rejlő erőknél kifejtésére, hogy nevedekjék a szellem országa. E nélkül nincs élete a jövendőségnek. — — — Éppen azon tehetség, erő, ösztön teremte valamely népben a csodálandó s örök becsü műveket, mely a leg-egyszerűbb népdalt. Azon erő ez, mely a méhet virágra viszi; a hódát oly építésre tanította, minőt az ember nem tud, de egy Phidiás karjában, egy Raphael ecsetében teremői magasságra emelkedett. Mert semmi által sem hasonlít egy ember Istenhez, mint ennek kifejlése által, azért is viszi át örök időkre a népek jó emlékezetét. És vajjon, leszünk-e mi folyvást, mint most, kicsinyei a kornak, másodrendű népe a világnak?

Erdélyi.

Minden hitnek megvannak martirjai, s annak, mely az emberekben bízik, legtöbb; s sziveteknek fájni fog, ha azok, kik legnagyobb szeretetet mutattak irántatok, éppen azok valának, kiknél legkevesebbet találtatok;

— de nem vala-e szép maga a csalódás? nem érzitek-e, hogy nem azon szeretetet, melyet nyerte, de az, melyet adtatok, boldogította szíveteket leginkább?
Eötvös.

— Mert van az életnél az életben magasabb tekintet is, és nem akkor kockáztatunk legtöbbit, midőn életünket játszódjuk el.
Kemény.

A valódi költő, vagyis egy olyan ember, a kinek szívében lakozik valami a legfőbb bölcseségből, s az örök dallamosság hangjaiból jutott neki valami osztályrészül: a legbecsesebb ajándék a melyet egy nemzedék Istentől nyerhet; benne szabadabb, tisztább kifejlődését látjuk mindannak, a mi bennünk legnemesebb; élete tanulásban gazdag lecke számunkra; s halálát úgy gyászolhatjuk, mint egy jóltevőt, ki szeretett és tanita bennünket.
Carlyle.

A PHILOSOPHIAI FOLYÓIRATOKBÓL.

I. »Mind.« Október 1883. No. 32. I. »Psychological principles« bg James Ward. Író megütözik az associalisták azon tételén, mely szerint azt mondják, hogy a lélek nem egyéb mint »serie of mental phenomena« Innen indulva sohasem fogjuk az öntudatot magyarázhatni. Egy főhibája az eddigi pszichológiának, hogy a lelket, hogy úgy mondjam darabokra törte, midőn képzetekről, képzetek tömegéről, tehát discret mennyiségekről szolt, mintha az aritmetika számaival számolnánk, holott a lélek egy megszakítottan continuum, mint mértani mennyiségek. Midőn az író e nehézségeket el akarja háritani, nagy sulyt fektet a figyelemre, mely szerinte hiányzó kapesot képezi. Elméletét következőleg iparkodik szemléltetővé tenni:

A subject.

Cognition	Feeling	Conation
(1) nonvoluntarily attending to changes in the sensory continuum = Presentation of Sensory	(2) being, in consequence, either pleased or pained:	and (3) by voluntary attention« producing changes in the motor continuum = Presentation of Motor.

Objects.

II. »Idiosyncrasy« by Grant Allen. Író az egyes embernek lelki tulajdonságait teljesen az »ősök tulajdonságai átöröklése« természeti törvényével iparkodik megmagyarázni.

III. »The law of equal liberty« by F. W. Maitland. Író Spencernek fentebbi elvét, kivált alkalmazásait a tulajdonjogra vizsgálja és annak hiányosságait iparkodik kimutatni.

— de nem vala-e szép maga a csalódás? nem érzitek-e, hogy nem azon szeretetet, melyet nyerte, de az, melyet adtatok, boldogította szíveteket leginkább?
Eötvös.

— Mert van az életnél az életben magasabb tekintet is, és nem akkor kockáztatunk legtöbbit, midőn életünket játszódjuk el.
Kemény.

A valódi költő, vagyis egy olyan ember, a kinek szívében lakozik valami a legfőbb bölcseségből, s az örök dallamosság hangjaiból jutott neki valami osztályrészül: a legbecsesebb ajándék a melyet egy nemzedék Istentől nyerhet; benne szabadabb, tisztább kifejlődését látjuk mindannak, a mi bennünk legnemesebb; élete tanulásban gazdag lecke számunkra; s halálát úgy gyászolhatjuk, mint egy jóltevőt, ki szeretett és tanita bennünket.
Carlyle.

A PHILOSOPHIAI FOLYÓIRATOKBÓL.

I. »Mind.« Október 1883. No. 32. I. »Psychological principles« bg James Ward. Író megütözik az associalisták azon tételén, mely szerint azt mondják, hogy a lélek nem egyéb mint »serie of mental phenomena« Innen indulva sohasem fogjuk az öntudatot magyarázhatni. Egy főhibája az eddigi pszichológiának, hogy a lelket, hogy úgy mondjam darabokra törte, midőn képzetekről, képzetek tömegéről, tehát discret mennyiségekről szolt, mintha az aritmetika számaival számolnánk, holott a lélek egy megszakítottan continuum, mint mértani mennyiségek. Midőn az író e nehézségeket el akarja háritani, nagy sulyt fektet a figyelemre, mely szerinte hiányzó kapesot képezi. Elméletét következőleg iparkodik szemléltetővé tenni:

A subject.

Cognition	Feeling	Conation
(1) nonvoluntarily attending to changes in the sensory continuum = Presentation of Sensory	(2) being, in consequence, either pleased or pained:	and (3) by voluntary attention« producing changes in the motor continuum = Presentation of Motor.

Objects.

II. »Idiosyncrasy« by Grant Allen. Író az egyes embernek lelki tulajdonságait teljesen az »ősök tulajdonságai átöröklése« természeti törvényével iparkodik megmagyarázni.

III. »The law of equal liberty« by F. W. Maitland. Író Spencernek fentebbi elvét, kivált alkalmazásait a tulajdonjogra vizsgálja és annak hiányosságait iparkodik kimutatni.

III. The question of Idealism in Kant: The two editions« by J Hutchison Sterling. Iró vizsgálja, vajon midőn Kant a »Tiszta ész bírálata« 2. kiadásában magát a tiszta idealismus vádja ellen védte, nem változtatta a maga nézetét e kérdéssel szemben. Vizsgálatainak kiindulópontjául választja Ueberwegnek munkáját; De priore et posteriore forma Kantianae Critices rationis purae. (Berol 1862.). Iró e kérdésben Kantot nem tudja a kétértelműség alól felmenteni.

V. »Professor Green's last work« by Edward Caird. E cikkben iró Green-nek legutolsó bevégzetlen művét (Prolegomena to Ethics. Oxford: Clarendon Press, 1883. Pp. 427.) részletesen ismerteti és Green nemes jellemével hozza kapcsolatba.

Notes and discussions.

Is there such a thing as pure malevolence? A. Bain fölötte érdekes pszichológiai elemzésekkel Bradley-vel szemben be akarja bizonyítani, hogy létezik az emberben már vele születet roszakarát.

A »Sympathy and Interest« című sorokban Bradley a mellett kardoskodik, hogy az »Interest« az eredetibb érzelem és alapja a »Sympathy«-nek.

—r—ó.

II. Vierteljahrschrift f. v.issensch. Philos. herausg. von R. Avenarius. 1884. I. füzet.

Az első cikkben Laas E. (Strassburgban) »Über teolog. kriticismus« Windelband »Praeludien« című művére teszi megjegyzéseit, mely mű kritikismusunk mondja magát s Kant rendszerével »azonosnak« hiszi magát. Windelband egy helyen azon kérdést veti fel: »Kritische oder genetische Methode« s a kritiko-teleológiai módszernek fogja pártját. Laas ennek ellenében a genetikai módszerhez hajlik s positivista hajlandósággal az apriorinak értékét leszállítani igyekszik. — Sokkal érdekesebb a 2-ik cikk K. Lasswitz től (Gothában): »Giordano Bruno, die Atomistik.« G. Bruno természetphilosophiája semmi tekintetben nem tartozik az exact kutatások közé, hanem inkább költői világfelfogás. De van egy gondolat, mely az elméleti physika s az atomistika fejlődésére nagy hatással volt s ez a minimumról szóló tana. Bruno tana Nicolaus Cusanus-ból indul ki. A gondolkodás mérés: ehhez kell mérték s ezen mérték a minimum, mely így minden lét alapjául ajánlkozik. Ez a feltétlenül egyszerű s különbözős nélküli. Fzen minimumnak két alakja van, a térbeli minimum vagy pont, s a physikai min. vagy az atomus. Ezen alapon Bruno a folytonos nagyságot a térben pontokból összeállottnak igyekszik felmutatni s így atomisztika matematikát megszerkeszteni. A térbeli minimum alakja szerinte a gömb, mert ez a legkisebb alak; ha szegletei volnának, nagyobb lenne a gömbnél, tehát a minimumnál. Ezekből a minimumokból alakulnak a téralakok; egy $\triangle$ -hoz kell 3, négyzethez 4, körhöz 7 pont. Sajátságos már most Brunonál a math. és physikai minimumnak folytonos összehavarása. A világnak alapja a phys. min. — Ezen min.-okat összetartja az éter (aether vagy aër), mely annyi mint absolut tér »tulajdonság és hatás nélküli, változhatlan, örökké való«. Így tehát a folytonosság csak az érzékek csalódása, az értelem mindenben csak minu-

mokat lát. Ezen tant azonban a physikai tüneményekre nem alkalmazza; Bruno 4 elemről szól mint eddig, csak a nehézség relativ voltát ismerte fel helyesen Aristot ellenében. Szerinte van három elve a világnak: a száraz, a víz és az éter. — A Bruno utáni atomistika — többé nem metaphysikai, hanem physikai s mint ilyent látjuk azt a »Corpuscularphilosophiában«, melynek elemei physikai valóságok, kiterjedéssel, áthatlansággal, folytonos mozgásban. Ezen irány szeret azért Demokritosra visszatérni s főképviselőjeként a 17-ik században Senner t tekintendő (Epitome scientiae naturalis 1618). Párisban ezen irány a Sorbonne üldözése dacára tartá magát s képviselői a franciáknál Sebastian Basso (1621), D'Espagnet (1623), Et. de Claves, A. de Villon, Jean Bitault és Gassendi (624). Basso rendszeres gondolatai Brunora támaszkodnak s azok fejtegetésével befejezi szerző cikkét. — A 3-ik cikk: A Marty Prágában. Über subiectlose Sätze u. das Verhältniss der Grammatik zu Logik u. Psychologie, Első cikk. — A 4-dik G. Heymans-tól (Leiden) Zurechnung u. Vergeltung. 2-dik cikk.

Ismertette: Dr. Alex. Wernicke (Braunschweigban). Die Philos. als descriptive Wissenschaft. Ism. H. Vaihinger. Streintz. Die physik. Grundlage der Mechanik. Ism. Helm 5. Önmertetések. Folyóiratok. Bibliographia.

III. Philos. Monatshefte. Redig. von C. Schaarschmidt 1884. I—IV. füzet. — E füzetben Rud. Eucken értekezik »Parteien u. Parteina men in der Philos.« miként keletkeznek a philos pártok egyéni s történelmi befolyások alatt, miként hatnak a pártok a gondolat fejlődésére s kogy consolidálódnak egy pártnév alatt. A pártnevek közül: deista 16 sz.-ból való, pantheist először Toland használja (1795); naturalist 1588-ban Bodinnál; rationalist a 17-dik sz. közepén Angliából ered; materialist (Róbert Boylenál), atomist (ugyan annál), hylozoist (Cudworthnál); fatalismus Spinoza után, optimismus Leibnitz után támad: »Utilitarismus« T. Stuart Miflől használtatik, ki azt Galt egyik novellájából vette át; positivismus már 1808. St. Simonnál; monismus Wolffnál, ki alatta idealismust és materialistákat értett; a dualista nevet Thomas Hyde a perzsáknál használta (1700) a jó és rossz elveiről, Wolffnál már a test és lélek dualismusa van értve. Idealista a 17-ik sz.-ból való; Wolffnál az idealisták »qui non nisi idealem corpus in animabus nostris existentiam concedunt adeoque realem mundi et corpus existentiam negant.« Ennek ellentéte lesz a realismus; nihilismus először J. H. Jakobitól lett használva az idealismusról, politikaivá lett az elnevezés a franciáknál s újabb elterjedését Turgeniewnek köszöni. A nevek legtöbbje az ókorból, a 17-dik századból s a legújabb időből való. Az angolok legtermékenyebbek e téren. Tőlük ered: rationalist, atomist, materialist, hylozoist, dualist, freethinker, pantheist. — A füzet második cikke E. J. Hartmántól van: »Mein Verhältniss zu Schopenhauer«, melyben tiltakozik az ellen, hogy őt Schop. iskolájához számítják.

Ismertette vannak: Hugo Delff. Über den Weg zum Wissen und

zur Gewissh. zu gelangen. Lpzg. Grunov. 1881. — G. Teichmüller. Litterarische Fehden im 4-ten Jh. Chr. Breslau. Koeber. 1881. — Továbbá polemiák Steudel és Lasson között az elsőnek »Philos. im Umriss« című műve felett. — Literaturbericht. — Bibliographie. Philos. folyóiratok. — Birálatok jegyzéke.

IV. Zeitschrift für Philosophie u. philosophische Kritik von Dr. phil. Herm. Ulrici u. Dr. phil. Aug. Krohn. 83. Bandes 1. u. 2. Heft. Halle. 1883. »Mathematik und Philosophie« című cikkben Hohlfeld Pál Krause philosophiai álláspontjáról fejtegeti a jelzett tárgyat. E szerint a mennyiségtan ismereti módja szerint tekintve részben és leginkább nemérzéki vagyis philosophiai, részben érzéki vagyis tapasztalati természetű, részint pedig mindkettő egyesítve. A mennyiségtan tárgya szerint korlátolt; ismereti módja szerint pedig korlátlan, — a philosophia tárgya szerint korlátlan és mindent magában foglaló, ismereti módja szerint azonban korlátolt, a mennyiben csupán az érzékfölöttiség alakjában fogja fel tárgyait. Philosophia és mennyiségtan így egyrészt egymásban megvannak, részben pedig egymáson kívül állanak. A mennyiben a philosophia bizonyos lényeket, mint a nagyságot, alakot, határoeltságot felismer, az ezen tan szerint egyenesen matematikainak mondatik, úgy nemérzéki része szerint a matematika egyszerűen philosophiának állítatik, mint a philosophiai alap-tudomány, a metaphysika egyik alkotórésze.

Ueber Raum und Zeitbegriff című cikkben Sachtler Hermann az idő felfogást a testek tehetetlenségére vagy állhatatosságára (Trägheit) vissza akarja vezetni, és pedig a következőkép: »Ha a testek nem volnának tétlenek, nem a gravitációnak alávetve, akkor egyszerűen az ember gondolkodásához alkalmazkodnának. Valamely távoli test például, melyet a képzelet mint helyileg jelenlevőt fog fel, minden időmulasztás nélkül tényleg megfelelne ezen képzeletnek, a nélkül, hogy az illető tárgy mérhető sebességgel mozogna az adott irányban. A mozgatott testek sebessége szolgáltatja azonban képzeleteink számára az idő mértékét.« A tér és az idő objectiv természetűek, a mennyiben azokhoz a kiterjedés és a tétlenség objectiv principiumai alapként föltételezendők, a mennyiben azonban a gondolkodó szellemben, mint fogalmak megvannak, subjectiv természetűek. Az egymásutánosság még nem szolgáltatja az idő fogalmát, mert a tiszta szellemi működésben eltűnik a gondolkodó egyed számára az időfogalom ugyanazon mértékben, melyben az érzéki észrebevés eltűnik. Csakis a szellemi észrevés és annak valósítása közti ellenmondás, azaz a fizikai munka beállásával érvényesül az, és fogalmaink láncolatának, mely különböző gazdagságban és intenzitásban mutatkozik, a tárgyak helyváltoztatásával való összehasonlításában áll. Így történik, hogy számunkra percek órákká nyulnak és órák percekké válnak. Minthogy szerző az absolut sebességet végtelen nagyának állítja, az időmérték szerinte csak az érzékek korlátoltságából ered. A tárgyak tétlen tartalma csak addig van meg, míg mi a kültárgyakat hiányzó ismeretből nem tehetjük szellemi felfogásunk (Intellekt) részévé, azaz míg az érzéki és szellemi észrebevés különbségét fenntartjuk. A tétlenség csak az érzéki észrebevésben fekszik, mely a valódi

tárgyakat. Platónak feltétlenül létező eszméit, szellemünkkel közvetíti. F. A. Müller. Das Axiom der Psychophysik című cikkben Fechner ellen az érzék és szemlélet abszolút ellentétének állítását érvényesíti. Az érzésnek azon valósága, mely térben és időben szemlélhetővé nem tehető és kiterjedt mennyiségnek tekinthető, csakis intenzív mennyiséggel bír, azaz fokozattal. (Grad). Az érzésnek ezen nem szemlélhető voltát, mely a mennyiség kategóriája alá nem vonható, »ézésnek« nevezzük és a realitás (valóság) kategóriája alatt pszichikai intenzív mennyiségnek tekintjük. Ha azt azonban az okság kategóriájában tárgyilagossítjuk és mint az ézés tárgyat tekintjük, akkor ingernek (Reiz) nevezzük. Senki sem mutathatja fel Kant ellenében, mikép válhatik az ézés intenzív mennyisége kiterjedtté. Fechner sem kísérti meg azt, és lemond alapelvének ismeretelméleti beigazolásáról. Míg azonban a kívánt bizonyítást nem eszközölte, minden psychophysikai mértékképlet csakis színelte. — Der Begriff der Nothwendigkeit cikkben Ulrich H. vitatkozik Liebmann Otto azon elmélete ellen, melylyel a szükségesség fogalmát meghatározni akarja. Liebmann szerint ugyanis valaminek realis lehetősége annak összeférhetősége (Verträglichkeit) a természettörvényekkel, valaminek realis szükségessége pedig azon körülmény, hogy annak ellentéte a természettörvényekkel meg nem fér. Gondolati (intellektuelle) lehetősége valaminek annak összeférhetősége a képzeleti és gondolati törvényekkel, valaminek gondolati szükségessége pedig azon körülmény, hogy annak ellentéte a képzeleti és gondolati törvényekkel meg nem fér. Ulrich ez ellen azt hozza fel, hogy e szerint a szükségesség meghatározása pusztán tagadólagos, a mennyiben az volna aszükséges, minek ellenmondó ellentéte lehetetlen. De ezzel nem csak új meg nem határozott fogalom, a lehetetlenség fogalma hozatik be, hanem egyuttal a szükségesség fogalma maga tulajdonkép feltételeztetik, a mennyiben a lehetőség alatt mindazt értjük, a mi valami fennálló gondolati vagy realis törvényszerűséggel azaz szükségességgel összefér. Ulrich a szükségességet azon kényszerben látja, melynélfogva valami történt, cselekvést egyáltalán, és különösen a megkülönböztetés tevékenységét kénytelenítve vagyunk elfogadni. A realis szükségesség abban különbözik a gondolati logikai szükségességtől, hogy emez csak egyes érzések, felfogások és képek keletkezésére és meghatározottságára vonatkozik, míg amaz a gondolkodás tevékenységére és tevékenységmódozatára egyáltalán vonatkozik.

... tt ... ő.

UJABB PHILOSOPHIAI MŰVEK. *

1. Magyar.

Lotze Hermann. Logika és a philos. encyclopaediája. Fordította Dr. Kármán Mór. Budapest, az Athenaeum kiadása. 1884. Ára 1 frt 20 kr.

* Hogy ezen állandó rovatot minél teljesebbé tehesük, kérjük a szakunkba vágó művek szerzőit vagy kiadóit, hogy ujonnan megjelenő műveikből egy példányt vagy legalább annak teljes címét a szerkesztőséghez beküldeni sziveskedjenek.

Szerk.

tárgyakat. Platónak feltétlenül létező eszméit, szellemünkkel közvetíti. F. A. Müller. Das Axiom der Psychophysik című cikkben Fechner ellen az érzék és szemlélet abszolút ellentétének állítását érvényesíti. Az érzésnek azon valósága, mely térben és időben szemlélhetővé nem tehető és kiterjedt mennyiségnek tekinthető, csakis intenzív mennyiséggel bír, azaz fokozattal. (Grad). Az érzésnek ezen nem szemlélhető voltát, mely a mennyiség kategóriája alá nem vonható, »ézésnek« nevezzük és a realitás (valóság) kategóriája alatt pszichikai intenzív mennyiségnek tekintjük. Ha azt azonban az okság kategóriájában tárgyilagossítjuk és mint az érzés tárgyát tekintjük, akkor ingernek (Reiz) nevezzük. Senki sem mutathatja fel Kant ellenében, mikép válhatik az érzés intenzív mennyisége kiterjedtté. Fechner sem kísérti meg azt, és lemond alapelvének ismeretelméleti beigazolásáról. Míg azonban a kívánt bizonyítást nem eszközölte, minden psychophysikai mértékképlet csakis színelte. — Der Begriff der Nothwendigkeit cikkben Ulrich H. vitatkozik Liebmann Otto azon elmélete ellen, melylyel a szükségesség fogalmát meghatározni akarja. Liebmann szerint ugyanis valaminek realis lehetősége annak összeférhetősége (Verträglichkeit) a természettörvényekkel, valaminek realis szükségessége pedig azon körülmény, hogy annak ellentéte a természettörvényekkel meg nem fér. Gondolati (intellektuelle) lehetősége valaminek annak összeférhetősége a képzeleti és gondolati törvényekkel, valaminek gondolati szükségessége pedig azon körülmény, hogy annak ellentéte a képzeleti és gondolati törvényekkel meg nem fér. Ulrich ez ellen azt hozza fel, hogy e szerint a szükségesség meghatározása pusztán tagadólagos, a mennyiben az volna aszükséges, minek ellenmondó ellentéte lehetetlen. De ezzel nem csak új meg nem határozott fogalom, a lehetetlenség fogalma hozatik be, hanem egyuttal a szükségesség fogalma maga tulajdonkép feltételeztetik, a mennyiben a lehetőség alatt mindazt értjük, a mi valami fennálló gondolati vagy realis törvényszerűséggel azaz szükségességgel összefér. Ulrich a szükségességet azon kényszerben látja, melynélfogva valami történt, cselekvést egyáltalán, és különösen a megkülönböztetés tevékenységét kénytelenítve vagyunk elfogadni. A realis szükségesség abban különbözik a gondolati logikai szükségességtől, hogy emez csak egyes érzések, felfogások és képek keletkezésére és meghatározottságára vonatkozik, míg amaz a gondolkodás tevékenységére és tevékenységmódozatára egyáltalán vonatkozik.

...tt...ö.

UJABB PHILOSOPHIAI MŰVEK. *

1. Magyar.

Lotze Hermann. Logika és a philos. encyclopaediája. Fordította Dr. Kármán Mór. Budapest, az Athenaeum kiadása. 1884. Ára 1 frt 20 kr.

* Hogy ezen állandó rovatot minél teljesebbé tehesük, kérjük a szakunkba vágó művek szerzőit vagy kiadóit, hogy ujonnan megjelenő műveikből egy példányt vagy legalább annak teljes címét a szerkesztőséghez beküldeni sziveskedjenek. Szerk.

Dr. Nemes Imre. Logika, azaz gondolkodástan. Középkiskolák használatára. 1 frt. Budapest, 1884. Nyomatott Kunosy Vilmosnál.

Thót Ferencz. Bölcsészet történelme; tanulók, egyszersmind művelt olvasók használatára. III kötet. Uj-kor. Debreczen, 1884. — 440 lap 2 frt 80 kr.

2. Francia.

Albrespy A. Morale et démocratie. Paris. G. Fischbacher. 2 Fr.

Carlier A. Anatomie physiologique. Paris, Baillière et fils. 12 Fr.

Charaux C. C. De la Pensée. 2-e édit. 2 vol. 4 Fr.

Comte Aug. Opuscules de philosophie sociale 1819—1828. 3 Fr. 50.

Cossoules de H. La certitude philosophique. 3 Fr. 50.

Domet de Verges. Essai de métaphysique positive. 3 Fr. 50.

Fouillée A. Critique des Systèmes de morale contemp. Paris. G. Baillière et Co. 7 Fr. 50.

Ferrière E. L'ame est la fonction du cerveau. Paris. A. Baillière et Co. 2 vol. 7 Fr.

Jouve Ath. Lucien. Les doctrines négatives, considérées dans leurs rapports avec le dogme de l'existence de Dieu. 3 Fr.

Lecoultre H. Essai sur la psychologie des actions humaines. Paris. G. Fischbacher. 5 Fr.

Ott A. Critique de l'idéalisme et du criticisme. 7 Fr. 50.

Perriolat Ch. Essai de la philos. scientifique. 5 Fr.

Rambosson J. Phénomènes nerveux, intellectuels et moraux, leur transmission par contagion. 6 Fr.

Richet Ch. L'homme et l'intelligence. Paris. F. Alcan. 10 Fr.

Vallet P. L'idée du beau dans la philos. de saint Thomas d'Aquin 2 Fr. 50.

Weber A. Histoire de la philos. européenne. 3-e éd. entièrement refondu. 10 Fr.

3. Angol.

Flint's R. Theism. 7 sh. 6 d. 4th. Edit. revised.

Ground. An examination of the structural principles of Mr. Herb. Spencers Philosophy. Oxford. Parker. 1883.

Handley. First Lessons in Philosophy. London. Laurie. 1883.

Martineau J. A study of Spinoza: with portrait. 2. ed 6 s.

Maudsley Henry. Body and will. An essay. 12 s.

Oken Lorenz. A biographical sketch. by Alex. Ecker. 6 s.

Romanes G. J. Mental evolution in animales. London, Paul. Treach and Co. 12 sh.

Sidgwick Alfr. Fallacies. London. Kegan Paul. 1883.

Ward. Dynamic Sociology or Applied Social Science as based upon Statical Sociology and the less complex Sciences. 2 Vols. New-York. Appleton 1883.